

VIDA I MORT A PETRER

Història dels cementeris

Fco. Javier Jover Maestre (Coord.)

VIDA I MORT A PETRER

Història dels cementeris

Directora: M. Carmen Rico Navarro

© dels textos: Fco. Javier Jover Maestre, Eduardo López Seguí, M. Paz de Miguel Ibáñez,
Concepción Navarro Poveda i M. Carmen Rico Navarro

© de la present edició: Ajuntament de Petrer

Traducció: Oficina de Normalització Lingüística de Petrer

Depòsit legal: A-926-2005

ISBN: 84-95254-18-2

Imprimeix: Gráficas Arenal, S.L. - Petrer

FCO. JAVIER JOVER MAESTRE (COORD.)

VIDA I MORT A PETRER

Història dels cementeris

Regidoria de Cultura i Patrimoni

Ajuntament de Petrer

a vida no és més que el camí cap a la mort. La mort va lligada a l'atzar, a la malaltia i al dolor, però especialment al pas del temps. La vellesa és l'antesala de la mort. És una fidel companya indissoluble i present en la nostra consciència des que desenvolupem plenament la capacitat de raïonament. I precisament per ser conscients individualment i socialment que el nostre procés vital necessàriament pot finalitzar en qualsevol moment, ens resistim a morir i desenvolupem creences en altres existències més enllà de la pròpia vida.

Els rituals funeraris que practiquem quan una persona ens abandona han sigut, al llarg de la història de la humanitat, molt diversos, singulars i fins i tot curiosos, però no són exclusius de l'espècie humana a què pertanyem, és a dir, l'*Homo sapiens*, sinó que altres espècies humanes ja extingides com foren els *Homo neanderthalensis* ja els practicaren. I de la mateixa manera que al llarg de la història cada grup humà ha triat uns llocs concrets per a viure, per a alçar les seues cases i desenvolupar les seues pràctiques socials, en funció de la proximitat a bones terres per al seu cultiu o a paratges amb bones condicions ambientals i amb amplis recursos, també s'han seleccionat zones properes a les àrees de residència per a depositar els difunts. En alguns moments prehistòrics es van aprofitar coves o petites cavitats per a depositar els cadàvers. En altres, es van inhumar davall el sòl dels mateixos habitatges i, en dates més recents, habitualment es crearen espais funeraris delimitats o no, coneguts com necròpolis o cementeris, on els difunts eren inhumats i en altres cremats i, fins i tot, incinerats.

El nostre interès en aquest text és mostrar de forma senzilla les pràctiques funeràries dels habitants de Petrer, des d'aquelles primeres comunitats llauradores que van habitar en la zona fa uns 6.500 anys fins a l'actualitat, i relacionar-les amb els nuclis de poblament que van existir en cada moment.

En aquest sentit i des de la nostra concepció de la Història, qualsevol proposta sobre les distintes comunitats que han habitat en les terres de Petrer, als peus de les serres del Sit i del Cavall, ha de partir de les bases empíriques existents, que no són altres que les generades des de la pràctica arqueològica i des de les fonts documentals conservades.

VIDA I MORT A L'OMBRIA DE LA SERRA DEL SIT: LES PRIMERES COMUNITATS CAMPEROLES

Fco. Javier Jover Maestre

Encara estem molt lluny de fer una proposta degudament contrastada sobre el desenvolupament històric a Petrer, especialment dels moments més antics. No obstant això, disposem d'un bon conjunt d'informació empírica, notícies i excavacions arqueològiques efectuades principalment en el nucli històric de la població que permeten plantejar algunes qüestions.

Les últimes dades obtingudes sobre la primera ocupació humana del solar petrerí ens permeten deduir l'existència de, almenys, dos assentaments d'època neolítica, l'antiguitat dels quals es remunta a uns 6500 anys. Estan ubicats en la partida del Xorrillo i en l'Almorxó. Es tractaria de dos petits assentaments compostos per algunes cabanyes, on viurien algunes famílies dedicades a diverses pràctiques agropecuàries i predadores. És molt probable que aquestes evidències d'ocupació del fons de la vall es corresponguen amb la presència de diferents comunitats familiars extenses, que estarien implantades en cada una de les cubetes geogràfiques que integren la vall del Vinalopó. Aquests grups basarien la seua subsistència en el cultiu de diverses espècies vegetals com cereals –blat, ordi– i lleguminoses, la cria d'un ramat menut de vaques, porcs, cabres i ovelles, i la recol·lecció i la caça, que tindrien un paper destacat. Aquests grups anirien traslladant el seu lloc de residència al llarg de les riberes del riu, una vegada que les terres d'explotació s'esgotaren. La disponibilitat de terres lliures, en facilitaria el trasllat i la seua posada en explotació.

Vista de la serra del Sit des de la Cueva del Hacha

Encara que no s'han documentat pràctiques funeràries per a moments neolítics al terme municipal de Petrer, sí que n'hi ha evidències en jaciments pròxims com en la Cova de la Serreta la Vella a Monòver (Segura i Jover, 1997), on es van trobar restes de diversos cadàvers inhumats juntament amb un aixovar compost per materials ceràmics, com són fragments en què es combinen decoracions impreses amb incises i acanalades, o també en la Cova de Sant Martí a Agost (Torregrosa i López, 2003). D'aquesta sèrie d'evidències, podem inferir que aquelles primeres comunitats llauradores inhumaven els seus difunts en coves i de forma col·lectiva, utilitzant els mateixos llocs, tant per a adults, com per a joves i infants.

Les primeres evidències funeràries en el municipi corresponen a la fase campaniforme, aproximadament a uns 2500 anys a. de C. La Cueva del Hacha fou el lloc triat. Situada en el marge esquerre del riu Vinalopó, concretament en el paratge conegut com Pantà d'Elda, encara que en terme municipal de Petrer, mostra les pràctiques funeràries d'alguns d'aquells grups familiars de llauradors assentats en la Terrassa del Pantà (Segura i Jover, 1997).

Aquesta cavitat d'aproximadament uns 4 m de longitud i uns 0,70 m d'altura en la boca d'accés, s'obri en la base de la cornisa existent en la part alta de l'alineació muntanyosa que discorre paral·lela a la serra de la Torreta, aprofitant una petita inflexió. La seua ubicació va condicionar el tancament de la boca mitjançant un mur semicircular, que encara es conserva en gran part.

La Cueva del Hacha fou descoberta al març del 1954 per J. Payá qui l'excavà juntament amb J. Ruiz i J. Starli, i en publicà una notícia breu en el diari Información.

La Cueva del Hacha

Restes cranials dels cadàvers enterrats en la Cueva del Hacha

Encara que les restes van caure en l'oblit en les dependències municipals d'Elda, les restes humanes i els materials depositats com a aixovar foren recuperats pels membres de la Secció d'Arqueologia del Centre Excursionista d'Elda, i s'exposaren en una de les vitrines de l'actual Museu Arqueològic Municipal d'Elda.

Els seus excavadors van poder recuperar un total d'onze restes humanes entre les quals cal esmentar dos fragments de la part frontal de sengles cranis, un fragment d'un altre crani que conserva part del maxil·lar superior amb dues peces dentals; una mandíbula amb tres peces dentals, un metacarp i altres sis peces dentals. Per tant, atenent a aquestes restes recuperades, en la cavitat es van poder inhumar almenys quatre individus adults. Tots els cadàvers estaven orientats amb els caps situats al fons, i tenien un aixovar col·locat als peus format per: una destal de diabasa i una aixa de sil·limanita, una vareta-punxó d'os de bòvid i un punxó de coure.

Fa uns 4000 anys, la consolidació de la forma de vida agrícola de base cerealista i les evidències de processos d'intensificació de la producció agrícola, basats en la millora dels mitjans de treball (Jover i López, 2004) generaren un augment demogràfic en les agrupacions familiars existents en cada una de les cubetes que integren el corredor del Vinalopó.

Les excavacions efectuades en el jaciment de Terlingues a Villena (Jover i López, 1999; Jover *et alii*, 2001) i les datacions aportades per altres jaciments (Jover, 1999), evidencien que a partir d'aquells moments es produiria la fundació de tota una sèrie de poblats estables, distribuïts al llarg del Vinalopó, que constituïrien els nuclis a partir dels quals s'estructuraria el poblament.

Destral i aixola de diabasa emprades com a aixovar en la Cueva del Hacha

Els nuclis d'assentament, molt pròxims al que actualment podem entendre com a petits caserius, estarien integrats per diversos habitatges de pedra, on es realitzarien tot tipus d'activitats com a expressió d'una comunitat autosuficient que emmagatzema, processa i consumeix la producció generada pel seu treball en el camp i el pasturatge de bestiar i que, a través de l'intercanvi o per mitjà de relacions de reciprocitat obtindrien metall i alguns altres materials forans (Jover i López, 2004).

La falta d'excavacions en els jaciments de l'Edat del Bronze ubicats en el solar petrerí no permet determinar a quin moment corresponen jaciments com Mirabuenos, Lloma de Petrer, Alt del Perrió o el Puntal del Ginebre, amb l'única excepció de Catí-Foradà (Walker, 1981; Jover i Segura, 1995), on a través de diverses llavors d'ordi carbonitzat documentat en un sondeig practicat per J. Walker (1981), es va poder obtenir una datació absoluta -3500 ± 50 BP– que el situa sobre el 1800-1700 a. de C.

Aquesta sèrie de canvis que s'observen durant l'Edat del Bronze es palesen a partir de diversos indicadors:

- a) Es constata una plena ocupació del curs del riu Vinalopó i de rambles com la de Puça. És molt probable que els jaciments de Mirabuenos, Alt del Perrió i Lloma del Castell, ubicats en el marge esquerre de la rambla de Puça, foren creats dins d'aquest procés. Atenent a la grandària d'Alt del Perrió i Mirabuenos, que no pareixen superar els 400 m², estem davant de nuclis unifamiliars dedicats al cultiu de cereals i a la cria d'un petit ramat de cabres/ovelles, porcs i vaques.

- b) El jaciment de Catí-Foradà (Jover i Segura, 1995; Segura i Jover, 1997) és un dels més grans de la vall mitjana del Vinalopó. És possible que en aquelles dates Catí-Foradà aconseguira la seua màxima grandària –0,20 ha– i estiguera integrat per diverses famílies extenses. En aquell nucli de tipus caseriu, a més de les pràctiques agropecuàries de subsistència, es realitzarien activitats metal·lúrgiques tal com testimonia la presència d'escòries de coure i l'intercanvi, documentat en la presència no sols de coure, els afloraments més pròxims de la qual s'ubiquen en la Serra d'Oriola, sinó de ceràmica amb desgreixant de flogopita (Walker, 1981) per al qual s'assenyala una possible procedència de la zona de Fortuna (Múrcia) i d'aixes elaborades sobre una roca metamòrfica (Jiménez de Cisneros, 1911; 1925), l'origen de la qual hem de relacionar-lo amb zones del sud-est, allunyades del Vinalopó.
- c) No obstant, encara que sabem que durant aquells moments se solia inhumar els difunts en coves o covetes pròximes al poblat, fins i tot en fosses fora, en els aterraments exteriors, no tenim cap informació sobre soterraments de l'Edat del Bronze a Petrer, amb l'excepció de la notícia que recull Jiménez de Cisneros (1911) sobre Catí-Foradà, en assenyalar-hi la presència de "tombes neolítiques". És possible que aquesta notícia aportada per Jiménez de Cisneros ens estiga indicant la presència d'algun soterrament en algun clivell o coveta en les proximitats del poblat.

En qualsevol cas, hem d'esperar als segles V-IV a. de C. i al ple desenvolupament de la cultura ibèrica en aquestes terres, per a poder referir-nos a algunes notícies que poden indicar-nos l'existència de pràctiques funeràries associades a algun dels poblats ibèrics ubicats en el terme municipal.

En aquells moments hi havia diversos assentaments humans dedicats a les pràctiques agropecuàries i emplaçats al llarg del riu Vinalopó i al costat de la rambla de Caprala.

Catí-Foradà

Dibuix del bou ibèric descobert el 1906 en el Xorillo (Herrero Ochoa, 1964)

Entre ells cal citar la informació procedent del Xorillo. Les excavacions efectuades el 1997, han documentat un conjunt variat de ceràmiques datades entre els segles VI al IV a. de C., que permeten considerar que el lloc ja era freqüentat en aquells moments, circumstància que no ha d'estranyar si es té en compte la bona qualitat de les terres per a les pràctiques agrícoles.

No obstant, la importància del Xorillo consisteix en la troballa, l'estiu de 1906, de l'escultura d'un bou (Herrero Ochoa, 1964; Segura i Jover, 1995) durant els treballs de la fàbrica de llum que hi ha al marge dret del riu Vinalopó i per tant, en la vora contrària al lloc on s'ubica l'assentament. La presència de l'escultura d'un bou cal relacionar-la directament amb la necròpolis del poblat del Xorillo, tal com ocorre en altres assentaments amb troballes semblants com pot ser la necròpolis d'El Molar. No obstant això, la falta d'excavacions impedeix conèixer la ubicació exacta i el grau de conservació. En tot cas, les necròpolis d'època ibèrica, on es practicava el ritual de cremació, se solien situar en els encreuaments i en les vies de comunicació pròximes als llocs d'assentament, com s'ha fet habitualment fins als nostres dies.

LA VIL·LA PETRÀRIA: UNA IMPORTANT EXPLOTACIÓ AGRÍCOLA D'ÈPOCA ROMANA

Fco. Javier Jover Maestre

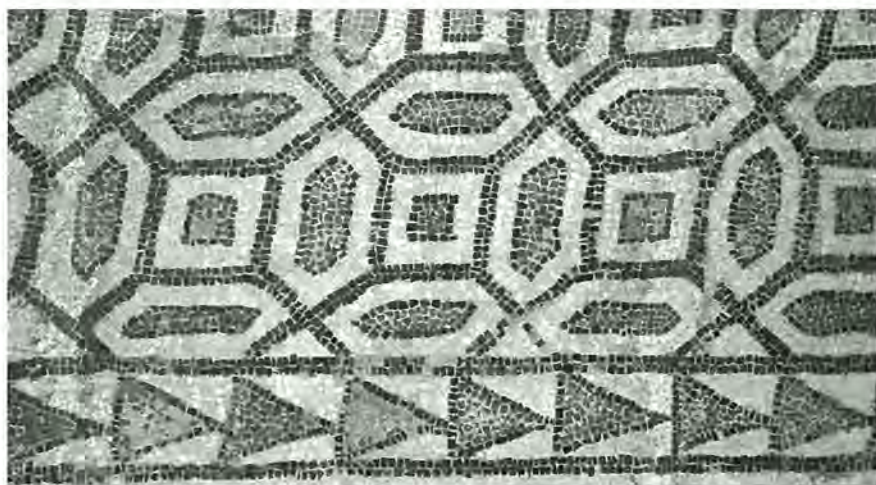
aurem d'esperar al segle I a. de C. perquè la presència romana en la Vall del Vinalopó es faci plenament efectiva, coincidint amb la fundació augustea de la colònia romana de Iulia Ilici Augusta. La creació d'aquest gran nucli urbà al Baix Vinalopó, comportarà una nova reordenació del territori, amb una reducció del nombre de poblats indígenes ibèrics, la consolidació en les nostres terres del nucli d'El Monastil (Poveda, 1988), ja romanitzat, i en la plasmació sobre el territori de centuriacions, constatades entre Caudete i Villena, Sax i Petrer, possiblement entre Elda i Petrer, Salines, Monóver i el Pinós, Novelda, Montfort i Asp i a Elx.

D'aquesta manera foren creades un important nombre d'explotacions agrícoles repartides per tota la vall, conegudes com vil·les. Des de mitjans del segle I d. de C. constatem la presència de tres assentaments de tipus vil·la en el terme municipal de Petrer: Capralla, Xorillo i la Vila Petrària. Aquesta última serà l'única explotació que perdure fins a aproximadament el segle V d. de C.

La *villae* romana coneguda com *Vila Petrària*, ubicada en el nucli antic de la població de Petrer, entre el carrer Constitució/Canóvas del Castillo, carrer La Font i carrer Major va tindre la màxima grandària i prosperitat en el Baix Imperi, durant els segles IV-III a. de C.

Pla amb indicació en línia discontinua de la possible extensió de la vil·la Petrària

Detall del mosaic romà de la Vil·la Petrària

La sèrie de canvis socioeconòmics i polítics que es van produir a partir del segle III unida a les reformes de Dioclecià va comportar l'abandó, reducció o fortificació de nombroses ciutats. Com a conseqüència de les fortes càrregues fiscals que requien sobre les famílies acomodades que fins aleshores mantenien càrrecs públics o administratius, es va produir un trasllat de les famílies aristocràtiques i terratinents al camp, la qual cosa afavorirà la ruralització, manifesta en un nou model de *villae*, com és el cas de la Vil·la Petrària.

Aquestes explotacions en pla, de grans dimensions, comptaven amb importants elements sumptuaris —termes, estucs, mosaics policroms, etc.— que juntament amb les construccions constitueixen la *pars dominicata*, davant la *pars fructuaria*, composta pel *fundus* —terres explotades des de la vila—, i dins de la qual podien haver-hi *vici*, és a dir, llocs habitats per llauradors.

En el cas de la Vil·la Petrària estem davant de la propietat rústica d'una família terratinent dedicada a l'explotació de bona part de les terres del marge esquerre de la rambla de Puça. La seua importància és molt destacada per la qualitat i varietat de les restes materials documentades: unes termes i el ben conegut mosaic policrom i un possible mausoleu funerari amb una estança especial per a xiquets (Poveda, 1991; Benito, 1995).

En les excavacions arqueològiques dutes a terme l'any 1990 per M. Benito i C. Navarro en el núm. 1-3 del carrer Major es van documentar diverses estructures murades associades a diverses cistes, restes òssies humanes remogudes, nombroses lloses amb digitacions per al segellat de tombes i diverses concentracions de restes d'ossos d'animals en alguns punts de l'edifici, principalment ovis, en clara relació amb la realització dels banquets funeraris romans, d'altra banda molt habituals, com a ritual en honor del difunt (Benito, 1995).

Tot això ha permès plantejar-se als excavadors que tal edifici siga el mausoleu de la família propietària de la Vil·la Petrària. Aquestes estructures correspondrien a un panteó realitzat amb un sòcol de maçoneria i murs d'atovó amb coberta de teules pla-

Excavació del mausoleu al carrer Major (foto C. Navarro)

nes –tègula– i corbes –ímbrex–, integrat dins de l'àrea de necròpolis existent en el lloc. Al mateix temps, i tal com ha apuntat A. Poveda (1991) hi ha la possibilitat que els fragments de sarcòfag de marbre blanc datat en el segle IV-V d. de C., on es representen personatges togats, i que van aparèixer en el solar del castell de Petrer, pogueren procedir d'aquesta necròpolis.

La inexistència de materials arqueològics datats més enllà del segle V d. de C. i la presència d'un nivell d'incendi associat al mosaic policrom, permeten plantejar un abandonament d'aquesta explotació romana en el segle V d. de C. i descartar que l'origen de l'actual població de Petrer tinga una clara filiació amb l'ocupació romana del mateix lloc.

Fragments del sarcòfag paleocristià documentat a Petrer

BITRIR: L'ORIGEN DE PETRER

Fco. Javier Jover Maestre

Eduardo López Seguí

M. Paz de Miguel Ibáñez

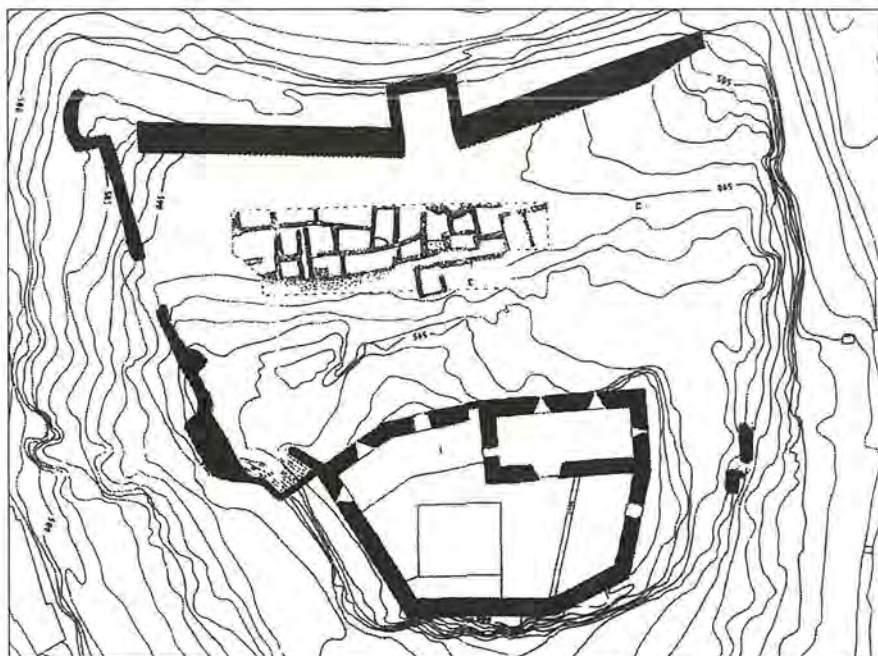
Encara que l'origen de l'actual població de Petrer parteix necessàriament dels assentaments de nous pobladors durant els segles X-XI, una vegada constituït el califat de Còrdova a Al-Andalus, no és casualitat que es triara el mateix solar que havia ocupat anteriorment la Vil·la Petrària fins al segle V d. de C.

Les bones condicions hídriques, edàfiques i estratègiques del Turó del Castell, dominant tota la Vall d'Elda i el corredor de pas de la Vall de Novelda cap al de Sax-Villena foren condicionants fonamentals en l'assentament dels nous pobladors islàmics. No obstant això, encara que no hi ha evidències arqueològiques, no podem descartar que en algun lloc a l'entorn del turó del castell o en el mateix turó, poguera haver existit un petit nucli de pobladors del segle V al X, que foren el germen del posterior nucli andalusí.

Ara bé, l'estructuració urbana del nucli originari de Petrer tampoc podem relacionar-la amb aquella primera ocupació islàmica d'època califal, de la qual hi ha evidències materials procedents tant de les excavacions realitzades en el recinte del castell de Petrer, com de les d'alguns solars de la població, especialment en l'emplaçament del Museu Arqueològic i Etnològic Municipal Dámaso Navarro (Navarro, 1988), sinó que l'hem de relacionar, més aviat, amb el desenvolupament d'una reduïda àrea urbana creada als peus de la fortificació –o poblat fortificat– edificada en època almo-hade –mitjan o final del segle XII– en el turó o lloma del castell i que, després de diverses remodelacions històriques, en l'actualitat constitueix el castell de Petrer.

Castell de Petrer a mitjan segle XX

Planta del castell de Petrer (Navarro, 1992)

Des de la segona meitat del segle XII, en el vessant meridional de l'actual castell de Petrer es va establir una reduïda població de caràcter rural que aniria configurant progressivament una petita medina amb mesquita, aljama, soc, vivendes i, evidentment, cementeris (Navarro, Ortega i Doménech, 1997: 13).

Al mateix temps i possiblement en relació amb aquest nucli es crearia una alqueria de significativa importància en plena vall de Puça (Navarro, 1988), aprofitant les fèrtils terres intramuntanyeses i la riquesa hídrica de la zona. Malauradament són poques les dades de què disposem per a determinar-ne les característiques, però la documentació d'algunes estructures i pavimentacions juntament amb les pedres llaurades, conegudes des d'antic (Montesinos, 1993), així com la troballa d'unes importants algeperies, permeten considerar que estem davant d'una de les alqueries més destacades de la Vall del Vinalopó.

Són diverses les notícies de caràcter documental que ens parlen del nucli rural conegut per les fonts escrites com Bitrîr. Les primeres notícies es remunten a final del segle XII. Al-Idrisi (1989: 92), en descriure la ruta de Múrcia a València diu:

"De Murcia a Orihuela hay doce millas, de Orihuela a Albatera (Al-Butayra), donde está el parador, hay seis millas, de Albatera al Castillo de Aspe ('Asf) hay seis millas, al Castillo de la Mola (Mûla) que está a las orillas del río Vinalopó (río de Elche) hay seis millas, al Castillo de Petrer (Batrîr) hay una etapa cuyas millas son treinta y cinco, de Petrer al Castillo de Biar (Biyâr), al Castillo de Onteniente (Untiniyân) hay treinta y seis millas..."

Excavacions a l'Esplanada del castell (foto C. Navarro)

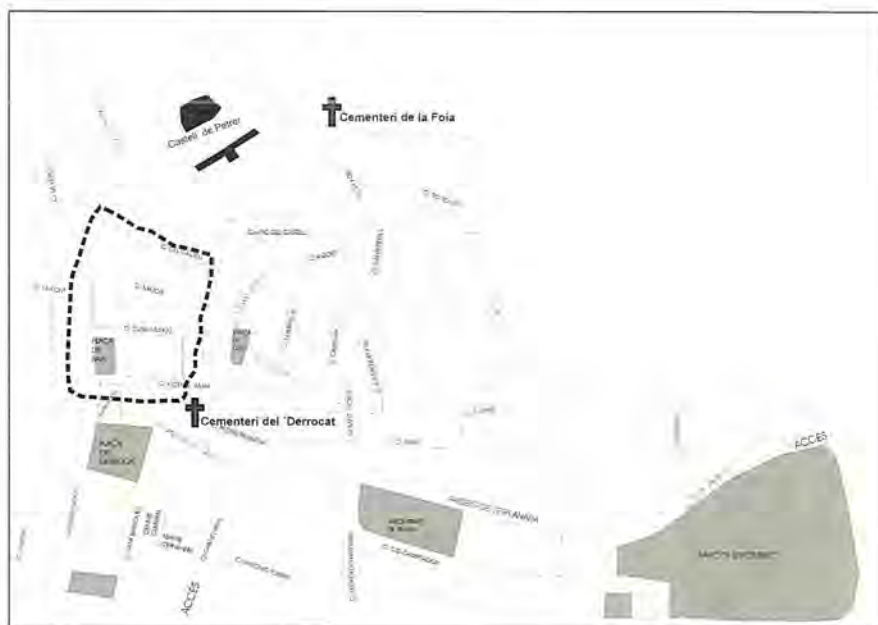
Altres referències posteriors simplement citen l'existència de Bitrir; és el cas del geògraf Yaqut, qui ja en el segle XIII s'hi refereix com "Hisn Bitrír dins de les dependències de Múrcia a Al-Andalus". O també Al-Himyari que en referir-se a Sax (S(A)G(A)S) assenyalava que està prop de Petrer.

D'altra banda, també són nombroses les evidències arqueològiques que ens permeten proposar, com ja han fet diversos investigadors, hipòtesis sobre l'extensió de la població de Bitrir (Ponce *et alii*, 1994; Navarro, Ortega i Domènech, 1997).

En principi, bona part de la fisonomia actual del castell-fortalesa de Petrer correspon a mitjan o final del segle XII. L'arribada de les tribus nord-africanes d'al-mohades a Al-Andalus implica una nova organització i estructuració del territori amb l'objectiu d'enfortir les principals vies de comunicació, concentrar i controlar tributàriament les poblacions rurals disperses i impedir l'avanç dels regnes cristians.

Aquesta reestructuració implicarà la creació d'un ampli nombre de poblats fortificats al llarg del Vinalopó –Villena, Sax, Elda, La Mola, etc.– i evidentment també la construcció del Castell de Petrer i la concentració d'un nucli de població, tant en l'interior del recinte fortificat, com als seus peus.

Del castell de Petrer ja s'han publicat nombrosos treballs sobre les seues característiques arquitectòniques (Azuar, 1990; Navarro, 1998, 2003) i sobre les excavacions en l'interior del recinte inferior o poblat (Navarro, 2003), per la qual cosa no hi incidirem més. Únicament cal insistir en tres qüestions. La primera, que les excavacions realitzades per C. Navarro (2002) a l'esplanada del Castell van permetre documentar diverses estructures i habitacions d'època almohade, encara que transformades per construccions cristianes, que mostren l'ocupació per part de pobladors de l'interior del recinte fortificat. La segona qüestió, que les recents excavacions efectuades en el pati de l'alcassaba del castell, al costat de la torre central, han permés constatar que la construcció de la torre és d'època almohade (López i Torregrosa, 2005), amb

Proposta d'extensió de Bitir amb línia discontinua. Indica la localització dels cementeris

la qual cosa els possibles dubtes que plantejava R. Azuar (2004) sobre la possibilitat que fóra edificada durant els primers moments de conquesta han de ser descartats. I, la tercera qüestió, es refereix al lloc per on es realitzaria habitualment l'accés al recinte fortificat. En aquest sentit, pareix evident que l'accés es produiria des del vessant sud i més concretament pel vessant sud-oest. No sols per ser el de menor pendent, sinó perquè és el que majors facilitats presenta i el més pròxim al nucli urbà situat extramurs. Aquest accés permetria una ràpida comunicació amb la població emplaçada als seus peus.

Quant al nucli de pobladors establits en el vessant de la Llama del Castell són moltes les incògnites que encara ens queden, algunes de les quals ja han sigut plantejades en diverses publicacions (Ponce *et alii*, 1994; Navarro *et alii*, 1997).

La primera d'aquestes qüestions és la que es refereix a la possibilitat que aquest nucli de població ubicat fora de la zona fortificada estiguera delimitat o protegit per una línia de muralla (Ponce *et alii*, 2004). Les diverses excavacions realitzades en solars del nucli històric de Petrer no n'han mostrat cap tram ni evidència que permeten contrastar-ho. El més probable és que no existira un espai emmurallat i que, com a màxim, tal com planteja C. Navarro *et alii* (1997), en poguera existir un de reduït a prop o que les mateixes parts posteriors de les vivendes pogueren servir de tancament. No obstant això, tampoc hi ha cap evidència d'aquest extrem.

Una altra de les qüestions és la que es refereix a l'extensió de l'àrea urbana. En principi, el nucli d'hàbitat no es disposaria pegat a la part exterior de la muralla, ja que el pendent és molt acusat. Sinó que, més aviat, s'ubicaria en el vessant sud, just quan el pendent se suavitza, aproximadament a partir del carrer del Castell.

En aquest sentit han sigut dues les propostes que s'han realitzat en els últims anys sobre l'extensió del nucli de Bitrir. La primera fou realitzada per G. Ponce, J.M. Dávila i M. R. Navalón (1994: 16) a partir de l'estudi parcel·lari conservat fins a l'actualitat. Plantejaven que els primers pobladors preferiren assentar-se en les cotes més elevades del vessant del turó del castell i s'allunyaren del pla de la Plaça de Baix. Per aquest motiu, van proposar que el nucli islàmic hauria d'estendre's de forma arraïmada per les cotes més elevades del vessant oest del turó del castell. Els límits que van plantejar eren el carrer major per l'oest, considerant la possibilitat que el seu traçat corresponguera a l'antiga muralla; pel sud, el limit estaria en el carrer Sant Rafael, per l'est el carrer del Castell marcaria el limit oriental més pròxim al Castell, i pel nord, la mitjana entre els carrers Primer Carreró del Castell i Forn de la Mare de Déu.

Posteriorment, C. Navarro, J.R. Ortega i C. Doménech (1997: 15-16) han proposat que els límits de Bitrir serien bastant més amplis. Pel nord l'inici del nucli el tindriem al carrer Arc de la Mare de Déu fins al carrer Julio Tortosa, Plaça de Baix, inici del carrer Constitució, Cánovas del Castillo, Pedro Requena, Sant Vicent, Gabriel Brotons, Numacia i Agost, amb l'enllaç cap al Castell dels carrers Sant Rafael i Arc del Castell. És a dir, aquests autors, basant-se en troballes arqueològiques amplien considerablement l'àrea que ocuparia l'antic nucli.

Per la nostra part, hem de matisar sengles propostes a partir de les últimes excavacions arqueològiques fetes en el municipi, en concret, el solar del carrer La Font (Roca de Togores, 1998), plaça de Dalt núm. 7 (Soler García, 2005) i núm. 11 (Segura i Torregrosa, 2004) i carrer Prim núm. 1 (López Seguí, 2004) i algunes observacions realitzades en solars dels carrers Agost, Ànimes i Castelar.

La primera informació que mereix ser destacada és l'absència de restes arqueològiques en els sondejos efectuats en la Plaça de Dalt núm. 11 així com també en les observacions realitzades en la substitució del clavegueram en el carrer Castelar i en el derrocament d'algunes cases en el carrer Ànimes.

Així, les excavacions efectuades en el solar de la Plaça de Baix núm. 7, han testimoniat la presència d'estructures de la baixa edat mitjana (Soler García, 2005) i exclusivament alguns fragments residuals de ceràmica islàmica en els farciments sedimentaris. Si a tot això sumem la documentació de materials islàmics en els sondejos efectuats en el carrer La Font (Roca de Togores i Alfonsea, 1999) i sobretot el conjunt de soterraments islàmics localitzats en la confluència del carrer Prim amb Cánovas del Castillo (López Seguí, 2004) –no hem d'oblidar que els cementeris se solien localitzar en els camins d'accés a la població–, la localització del nucli de població islàmic comença a delimitar-se amb major precisió.

Per tant, el conjunt de troballes arqueològiques dels segles XII-XIII es localitzen entorn de l'Església de Sant Bartomeu, Plaça de Baix i carrer Major (Navarro, Ortega i Doménech, 1997), podent haver-se estès el nucli habitat fins al carrer Forn de la Mare de Déu–la Font, pel nord; plaça de Baix i Miguel Amat per la zona oriental; cap al carrer Prim, sense arribar a la Plaça de Dalt, pel sud; i el carrer del Castell, per la zona occidental. Un dels cementeris d'aquesta població es localitzaria en la mateixa eixida, concretament en l'actual carrer Cánovas del Castillo, i es prolongaria cap a la confluència amb els carrers Prim i Pedro Requena.

Dins d'aquest espai urbà es localitzaria la mesquita com a principal edifici aglutinador de la població. No en tenim cap constància arqueològica, però sí algunes referències documentals d'època moderna que permeten deduir-ne l'existència i el seu possible emplaçament en la zona posterior de l'actual parròquia de Sant Bartomeu (Navarro, Ortega i Domènech, 1997).

Les necròpolis andalusines i el ritual funerari

*"Ya me cansé de las cargas de la vida y quien vive
ochenta años, te juro que se harta.
Sé lo que hoy pasa y lo del ayer
pero en lo saber que será mañana, soy ciego.
He visto la muerte; camella ciega al que acierta
lo mata y al que se equivoca le da vida y llega a viejo".*

Zuhayr ibn Abi Sulma (*Mu'allaqa*)

Els cementeris de musulmans a Al-Andalus solien ubicar-se fora del recinte emmurallat de la medina, prop de les portes d'entrada a la població i en els marges dels camins que partien d'elles. A pesar d'això, hi ha algunes excepcions que l'arqueologia comença a documentar com en el cas de l'antiga Dènia (Daniya), on una de les àrees de necròpolis ha sigut documentada intramurs.

Ara bé, la possibilitat de soterrar-se en l'interior de les muralles de la medina exigia determinats privilegis, com ser persones d'alt rang, que s'inhumaven en panteons o mausoleus ubicats en jardins, o bé, situacions socials especialment conflictives com poden ser moments bèl·lics. Excepcionalment, els difunts també podien ser depositats en la casa pròpia, en els seus patis o en l'interior de la mesquita.

En tot cas, els cementeris o *maqabir* de tota població es defineixen en general, com a espais oberts, habitualment sense murs delimitadors de l'espai funerari i amb plantes de forma irregular, disposats entre els ravals i la mesquita, justament en les zones exemptes de construccions. Les tombes, principalment fosses simples, es disposen una al costat d'una altra, sense un orde aparent i deixant un espai entre elles per al pas de les persones que les visiten, encara que quan hi ha superpoblació es poden donar superposicions.

El tipus més senzill de sepultura és la fossa simple de planta irregular, encara que poden construir-se tombes més complexes que poden anar des de les que presenten lluides les seues parets fins a la construcció de cistes perfectament llaurades. Les cobertes de les tombes també són molt diverses, s'empren des de teules corbes, fins a lloses de pedra passant per atovons. A pesar de la disparitat de materials emprats en la construcció, en allò que solen coincidir és en l'orientació. Habitualment les tombes presenten una orientació E-O o NE-SO en l'eix longitudinal amb l'objectiu de depositar el difunt amb el rostre mirant al S o SE.

Els difunts havien de ser col·locats en l'interior de la tomba en posició decúbit lateral dret, amb les extremitats inferiors lleugerament flexionades i els braços habi-

tualment arreplegats cap avant sobre la regió púbica. Perquè la cara del difunt quede perfectament orientada cap al SE, se li solia col·locar un bloc de rajola, atovó o còdol, a fi de preservar la posició.

No solen anar acompanyats d'aixovar, encara que hi ha excepcions relacionades amb determinats rituals simbòlics perquè el difunt arribe al paradís. Les tombes solien estar senyalitzades, o bé en la capçalera, o bé, als peus. Solia col·locar-se un testimoni o *sahid* de tipus estela, clavada en vertical, o de tipus cip o fust cilíndric (Casal, 2003). Solien portar gravat el nom del difunt, la seua data de mort i alguns versicles de l'Alcorà. Algunes esteles s'han documentat a Dénia i possiblement una d'elles, a Asp.

Pel que fa al ritual funerari, quan el difunt estava morint, se'l solia reclinar sobre el costat dret, de cara a la Meca. A la seua mort, es procedia al llavament del cadàver per a purificar-lo. La persona encarregada, havia de llavar-se tres vegades abans de començar-lo. L'amortallament, realitzat a continuació per persones del mateix sexe, consistia a vestir el cadàver amb vestidures blanques i embolicar-lo per complet, de cap a peus, amb un o més llenços lligats o cosits. Posteriorment, es procedia al trasllat del difunt al cementeri, on estava prohibida l'assistència de dones que no foren familiars directes –dona, mare, germana i tia materna o paterna–.

Al cementeri, una vegada preparada la tomba, se li descosia el cap i els peus de manera que la cara quedara mirant a la Meca (De León, 2000). Abans de tancar la tomba amb atovons o lloses, s'havia de depositar la carta de la mort, escrita amb safrà en pergami o paper. Durant les set nits següents, es realitzaven lectures de l'Alcorà i els familiars celebraven un banquet funerari.

Les *maqabir* de Bitrir a través de l'arqueologia

Són tres les àrees de soterrament o cementeris documentats a Petrer datats entre els segles XI i XIII. Dos d'ells es corresponen amb els cementeris de l'antiga població de Bitrir: la possible *maqbara* de la Foia i la del Derrocat. L'àrea restant es correspon amb la necròpolis associada a l'alqueria o nucli rural de Puça.

La necròpolis de la Foia

La primera d'elles és la possible necròpolis o *maqbara* localitzada en el vessant sud-est del Turó del Castell, concretament en el col·legi de La Foia. Les informacions demanades ens han permès deduir que l'any 1979, quan es van iniciar els treballs de fonamentació del col·legi de La Foia, van aparèixer gran quantitat de fragments ossis corresponents a diversos individus inhumats i, almenys, una fossa amb un individu complet, la posició del qual, en decúbit lateral dret amb el cap orientat al sud-est, constitueix un clar indici que es tractava d'una necròpolis islàmica (Navarro, Ortega i Domènech, 1997). Algunes de les tombes presentaven una coberta de teules corbes o àrabs, elements, d'altra banda, molt habituals en quasi totes les necròpolis islàmiques.

Bona part del sediments extret dels treballs efectuats en el col·legi fou abocat en diversos bancals de Les Saleres i, en successives visites, s'han pogut recollir algunes

Una de las tombes amb coberta de teules descoberta a La Foia (foto C. Navarro)

parts òssies postcranials, especialment ossos llargs de diversos individus, que confirmen que el nombre de tombes degué ser elevat.

La necròpolis del Derrocat

La segona necròpolis ha sigut localitzada recentment en la confluència del carrer Cánovas del Castillo amb Prim núm. 1, molt a prop de la Plaça de Baix. La tradició oral ens ha permès recopilar diverses notícies sobre l'aparició de restes humanes, especialment d'algun crani, quan es van realitzar els treballs de fonamentació en l'edifici Maracaibo, contigu al solar recentment excavat.

En tot cas, la localització d'algunes restes humanes aïllades en el derrocament de la vivenda del carrer Prim núm.1, va obligar a realitzar el pertinent estudi arqueològic. La construcció de la vivenda en el segle XIX va haver de comportar la destrucció d'algunes de les tombes, ja que els fonaments dels murs de càrrega es van efectuar retallant el terreny. I, al mateix temps, les labors de derrocament en l'actualitat també van haver de comportar la destrucció parcial d'algunes de les tombes.

Una vegada alliberat el solar de runes, es va procedir a dividir el solar en sectors, a causa de la diferència de cota existent entre la zona oriental i l'occidental. En ambdós sectors, l'A i el B, apareixien restes humanes, qüestió que es va confirmar definitivament amb l'excavació en extensió del solar (López i Quiles, 2004).

Els treballs desenvolupats durant el mes de juliol del 2004, posaren en descobert sis tombes, tres en el sector A i altres tres en el B. Les fosses de soterrament del sector A estaven practicades excavant l'estrat geològic del plistocé, mentre que els inhumats en el sector B, estaven depositats en fosses simples practicades en reblliments sedimentaris amb materials principalment dels segles XI i XII. Atés que la disposició i característiques de les tombes és la mateixa, considerem que totes les tom-

bes corresponen a una mateixa àrea de necròpolis plenament contemporània que va haver d'estar en funcionament durant els segles XII o XIII. La inexistència de ceràmiques del segle XIV ve a reafirmar aquesta adscripció cronològica.

Les fosses del sector A estaven disposades quasi en paral·lel, a una cota sobre el nivell de les tombes del sector B, d'entre 1,30 i 1,82 m. Dos dels inhumats –3.004 i 3.010– del sector A estaven complets, mentre que del tercer –3.002–, únicament se'n conserven les extremitats inferiors. Durant el procés d'excavació, tampoc es va poder excavar tota la tomba de l'individu 3.010 a causa del marge de seguretat que fou necessari deixar respecte a la casa del carrer Prim núm. 3. Tots els cadàvers estaven disposats en decúbit lateral dret, lleugerament flexionats, amb el rostre orientat al sud i no anaven acompanyats d'aixovar.

En el sector B també es van documentar altres tres tombes amb un cadàver inhumat en cada una –3.005, 3.009 i 3.008–. A un dels inhumats, el 3.005, se li van poder associar restes de tires de cuir i, a la mà dreta, un fragment de ferro de petites dimensions.

Tots els cadàvers també estaven en posició decúbit lateral dret, amb les extremitats lleugerament flexionades en el cas dels adults, i flexionades en el cas del xiquet. Tots ells presentaven el rostre mirant al sud. Les tres tombes també estaven en la mateixa orientació i disposició, encara que sense arribar a estar en paral·lel.

En almenys tres de les fosses simples excavades en ambdós sectors es va poder comprovar com les tombes foren tapades amb atovons d'argila verdosa i segellades amb una beurada de calç. No es va poder detectar cap altre element que servira per a indicar la presència de la tomba.

Estudi antropològic

Com ja s'ha indicat, el nombre de tombes i d'inhumats documentat ascendí a sis, cinc adults i un xiquet. De la informació que ha proporcionat l'estudi osteològic ressalten les següents dades d'interès.

L'inhumat 3.008 estava depositat en una fossa ovalada amb direcció E-O, excavada en rebliments antròpics. La fossa presentava unes dimensions de 0,51 m de longitud, 0,35 m d'amplària i uns 13 cm de profunditat. En el seu interior estava depositat el cadàver d'un xiquet o xiqueta d'uns 3 mesos d'edat i 50 cm de longitud, disposat en decúbit lateral dret amb les extremitats superiors i inferiors semiflexionades. Les restes òssies estaven ben conservades, i no s'havien unit les sutures metòpiques. Encara presentava l'anell timpànic sense fusionar i els gèrmens dentals es trobaven intraalveolars. Els ossos dels peus encara estaven en formació, encara que la longitud dels fèmurs –de 79,9 mm– indica que havia superat l'edat fetal.

Per tant, estariem davant d'un bebè que va morir en els seus primers mesos de vida, sense que puguem determinar-ne el sexe.

L'inhumat 3.009 fou depositat en una fossa el·lipsoïdal irregular amb direcció E-O, les dimensions de la qual eren d'1,97 m de longitud, 0,38 m d'amplària i uns 40 cm de profunditat. El cadàver estava col·locat, com era norma, en decúbit lateral dret, amb les extremitats inferiors lleugerament flexionades i les superiors bastant flexionades. S'empraren atovons o plaques d'argila verda com a coberta.

Detall del xiquet de 3 mesos –UE 3.004– durant el procés d'excavació

Dona adulta en fossa –UE 3.009– de la necròpolis del Derrocat, amb el rostre orientat al sud

Es tracta del cadàver d'una dona adulta, de més de 40 anys i una altura al voltant dels 1,58 m, les restes òssies de la qual estaven molt esclafades per la pressió dels atovons caiguts, cosa que ha fet difícil determinar amb major exactitud algunes dades. Presentava un desgast molt acusat de les peces dentals superiors, fet que podem relacionar amb alguna activitat productiva en què la dentició fóra emprada com a punt d'enganxall. En qualsevol cas, conserva uns molars bastant gastats.

També presenta tosca en la dentició, qüestió que ens mostra una dieta rica en hidrats de carboni. També patia artrosi cervical, costovertebral i osteòfits lumbar i entesitis plantar en el calcani i faceta d'ajupiment.

L'individu 3.005 estava depositat en una fossa afectada i quasi arrasada per la maquinària pesada emprada en el derrocament de la vivenda. La fossa tenia uns 1,72 m de longitud, amb una amplària màxima de 0,46 m i una profunditat superior als 20 cm. La seua orientació era la mateixa que les anteriors.

En aquesta fossa fou soterrada una dona adulta, en posició decúbit lateral dret i amb els braços sense flexionar. Associades a les restes òssies es van poder documentar algunes tires de cuir de poca grandària i en la mà dreta fragments d'una tassa de ferro. Les restes òssies conservades estan molt alterades i són molt escasses, especialment les del crani. Aquesta dona presentava un clar desgast dental i tosca en diverses peces. Un dels queixals estava destruït per la càries. En vida tingué una fractura de clavícula dreta.

En el sector A, la tomba més septentrional era la 3.004, que contenia les restes d'una altra dona adulta d'uns 35-40 anys, col·locada en decúbit lateral dret amb les extremitats superiors i inferiors sense flexionar. La fossa, excavada en els estrats geològics, era d'aproximadament una miqueta més d'1,60 m de longitud E-O i una amplària d'uns 0,30 m. Les restes òssies es conservaven en bon estat.

Detall de les tres fosses documentades en el sector A del carrer Prim núm. 1

El cadàver correspon a una dona d'uns 1,52 m d'estatura, d'aspecte gràcil, front recte, amb tosca i problemes periodontals, pèrdues dentals i artrosi destacada en les vèrtebres lumbars, costelles i escàpula. Presentava malaltia periodontal, lleuger api-nyament d'incisius i canins inferiors i entesopatia en calcanis, tant plantars, com en el tendó d'Aquil·les. Presenta faceta d'ajupiment en les tèbies.

A menys d'un metre es localitzava una nova tomba, disposada en paral·lel, amb un inhumat –3.010– també col·locat en decúbit lateral dret. El marge de seguretat va impedir dur a terme l'excavació completa de la fossa. Es tractava d'un home adult, d'uns 1,68-1,70 m d'altura (Campillo i Subirà, 2004: 106), del qual es va poder recuperar la meitat superior de l'esquelet. Aquest individu, d'aspecte robust i mentó quadrat, presentava tosca lleugera i una càries. El desgast de la dentina en la cara vestibular d'algunes de les seues peces, sembla correspondre's amb una dieta abrasiva. No tenia patologies de cap tipus.

I finalment, contigua a aquesta fossa, n'existia una altra amb la mateixa orientació, però un poc desplaçada cap a l'oest, que fou arrasada en gran mesura durant el derrocament de la casa. D'aquesta tomba únicament vam poder recuperar algunes restes òssies de les extremitats inferiors d'un home adult. Tampoc presentava cap patologia i només cal destacar la presència de facetes d'ajupiment en ambdós tèbies, que s'ha de relacionar amb variacions epigenètiques.

En definitiva, un conjunt de sis individus: tres dones adultes, dos homes adults i un bebé d'uns 3 mesos. Cal ressaltar que en totes les dones, s'observen pràcticament les mateixes patologies, com és l'artrosi en vèrtebres i costelles, relacionades

Detall de l'artrosi vertebral de l'individu 3.004 de la necròpolis del Derrocat

Detall del desgast dental de la inhumada 3.009

amb la pràctica de treballs o activitats de certa duresa al llarg de les seues vides, i algunes patologies bucal com ara tosca i càries, que hem de relacionar amb una escassa higiene bucal i una dieta rica en cereals. Contràriament, en els homes no s'observa cap patologia relacionada amb esforços prolongats.

La necròpolis de Puça

Justament en la zona de la Lloma, en plena vall de Puça s'han produït en les últimes dècades diverses troballes de restes òssies humanes que ens permeten confirmar, com ja plantejara C. Navarro (1988), l'existència d'una necròpolis islàmica.

Es tracta d'una lloma suau o entresolat, situada en el marge dret de la rambla de Puça, que ha sigut enormement transformada per l'obertura de camins, abancaments i diverses construccions. Els propietaris del terreny ja van assenyalar que en els anys 1940, quan van fer els fonaments de la casa actual, van aparèixer gran quantitat de restes humanes, igual que va ocórrer l'any 1985 quan van aplanar i van fonamentar l'era (Navarro i Espinosa, 1986). O més recentment, quan han sigut localitzades dues noves tombes.

De moment són diverses les fosses amb restes humanes localitzades en la zona, encara que, només s'ha excavat una d'elles (Navarro i Espinosa, 1986; Navarro, 1988: 17-18). Totes elles estan practicades en una crosta calcària bastant trencadissa, pròpia del terreny, i a escassa profunditat de la superfície. En concret, el soterrament excavat l'any 1986 per C. Navarro i A. Espinosa (1986) es trobava a uns 20 cm de profunditat. Es tractava de l'esquelet d'un individu infantil del qual no es pot determinar

Xiquet inhumat a Puça i excavat per C. Navarro

el sexe. Les seues restes estaven depositades en una petita fossa l'eix longitudinal de la qual presentava una orientació E-O. Les dimensions de la fossa no sobrepassaven els 120 cm de longitud i l'amplària era d'uns 30 cm.

La posició del cadàver era, com sol ser habitual en el ritual musulmà, decúbit lateral dret, amb el rostre orientat al sud-sud-est. El braç dret estava estirat i l'esquerra lleugerament flexionat i amb la mà sobre el sacre. L'alt grau de fracturació i el mal estat de les restes no permeten aportar més informació sobre l'inhumat.

En qualsevol cas, la recent documentació de noves restes humanes molt superficials i la seua àmplia distribució advoca per plantejar que estem davant d'una necròpolis de certes dimensions, on el nombre d'inhumats degué ser elevat. Únicament la pràctica d'excavacions sistemàtiques en la zona podria fer-nos valorar millor el conjunt d'evidències documentades fins a la data.

LA VILA DE PETRER: DE LA CONQUESTA CRISTIANA A L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS

Concepción Navarro Poveda

*"Yace aquí el Hidalgo fuerte
que a tanto extremo llegó
De valiente, que se advierte
que la muerte no triunfó
de su vida con su muerte."*

Miguel de Cervantes y Saavedra, *El ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*, 1605

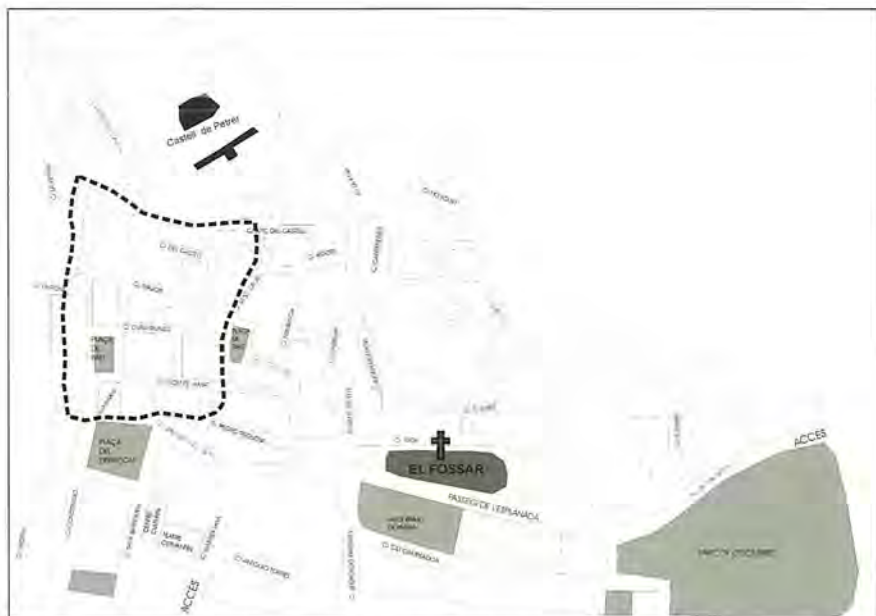

Després d'un segle com el XIV, ple d'avatars polítics, bèl·lics i socials, la vila de Petrer, sota domini aragonès, inicià un procés de creixement poblacional i, per extensió, urbà, que no es veuria delmat fins a l'expulsió dels moriscos el 1609.

L'any 1510, amb motiu de les Corts de Montsó es va elaborar un cens de la població valenciana que atribuïa a Petrer un total de 99 cases (Ponce *et alii*, 1994: 21). Encara que hi ha alguns interrogants, i es tendeix a plantejar que el nombre de llars considerades per a Petrer fou un poc baix, no cap el menor dubte que el nombre de pobladors augmentà considerablement durant el segle XVI. D'aquesta manera, en una font no contrastada es plantejava l'existència de dues-centes llars el 1595, xifra que és la mateixa que l'atribuïda a Petrer en el moment de l'expulsió dels moriscos a partir de la "*Relación de las casas de Christianos viejos y nuevos que ay en las ciudades, villas y lugares deste reyno de Valencia*" (Halperin Dongui, 1980: 298).

En tot cas, amb independència que les dades es puguin ajustar amb major o menor mesura a la realitat, el major creixement de la vila de Petrer sembla produir-se en la segona meitat del segle XVI. Aquest creixement poblacional va haver de comportar la construcció de noves vivendes, d'afegits successius al nucli original, i la formació de ravals assentats sobre els principals camins d'eixida de la població. En aquest sentit, tal com assenyala G. Ponce *et alii* (1994: 23) la parcel·lació gòtica entre mitgeres, seria la segmentació residencial utilitzada en el disseny d'aquell nou espai urbanitzat de forma desordenada. En concret, per la zona septentrional del nucli islàmic les construccions s'adossarien a les vivendes preexistents, i donarien forma a l'illa de cases del Forn de la Mare de Déu i de l'actual carrer del Castell. Pel costat meridional, es desenvoluparia un nou raval pel carrer Agost i els tallers de cantereria en la zona de l'Altico quedarien ja fora de la població. El nucli també s'estendria cap a la plaça del Derrocat-Miguel Amat-Vicente Amat i Prim.

No obstant això, l'expulsió dels moriscos el 1609 va afectar considerablement el desenvolupament del municipi. La repoblació posterior fou lenta i tardà a recuperar els ritmes de creixement poblacional anteriors a l'expulsió. El cens realitzat el 1646

Reconstrucció de Petrer en el segle XV i possible extensió en línia discontinua

sobre la població de València atribueix a Petrer un total de 122 veïns o cases (Halperin Dongui, 1980: 303), quasi un 40% menys dels empadronats amb anterioritat a l'expulsió.

A partir de mitjan segle XVII l'augment de la població va començar a normalitzar-se i cap al primer terç del segle XVIII, la vila de Petrer havia crescut fins al carrer Sant Hermenegild pel nord, el carrer Sant Vicent pel sud i el Derrocat-Pedro Requena per la zona occidental. El cementeri o el fossar de la vila de Petrer des del segle XIV es va ubicar al sud-oest del camí que es dirigia a l'Ermida de Sant Bonifaci, és a dir, entre l'actual carrer Nou i el Passeig de l'Esplanada.

La necròpolis mudèjar de Petrer

Per tradició oral, la zona ocupada actualment pel carrer Passeig de l'Esplanada, es coneixia com el fossar, topònim relacionat amb l'existència d'un cementeri. D'altra banda, entre les dècades dels anys quaranta i cinquanta del passat segle, era freqüent l'aparició de restes humanes en realitzar-se la fonamentació per a l'edificació de noves cases, cosa que donava aparença de veracitat a la tradició oral; però tals troballes, en no estar documentades, quedaven com a mera anècdota referencial.

Les fonts documentals eren escasses, a penes comptàvem amb els estudis realitzats per J. M. Bernabé (1985) qui prenent com a font escrita una giradora de 1735, situava el fossar en els límits meridionals de la trama urbana, és a dir, fora de les cases d'habitació, en la zona que hui ocupa el Passeig de l'Esplanada i que confronta amb el vessant nord-oest del monticle sobre el qual s'assentava l'ermita de Sant Bonifaci, situada a extramurs de la població. Per davall del fossar se situaven les hortes.

Amb aquests precedents, quan el 1984-1985 es van iniciar les obres de derrocament d'uns vells corrals, magatzems i cellers situats al final del Passeig de l'Esplanada, ens vam posar en contacte amb el constructor de l'obra –Eloy Pastor– davant de l'eminent construcció d'un edifici de cases.

Iniciada l'obra, al costat de la mitgera de l'immoble núm. 29, la pala excavadora treia a la llum les extremitats inferiors d'un soterrament. Si bé és cert que se'ns va comunicar la troballa, i que procedírem a l'excavació de la resta de la inhumació, el treball no pogué desenvolupar-se amb una metodologia rigorosa.

El registre d'aquest soterrament ens confirmava l'existència d'una zona de necròpolis en el Passeig de l'Esplanada. Informàrem la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Petrer d'aquest supòsit, el qual es tindria en compte a l'hora de concedir permisos d'obres per a la construcció de nous immobles en aquesta zona.

Per això, en sol·licitar Andrés Aguado, el derrocament de l'antic cine Gran Cinema situat al Passeig de l'Esplanada, com a pas previ, hi havia la condició de realitzar uns sondejos arqueològics. La intervenció es desenvolupà després d'obtenir el permís de la Direcció General de Patrimoni de la Conselleria de Cultura de la Comunitat Valenciana, i s'obtingueren resultats positius en localitzar-se diversos soterraments, les característiques dels quals ens situaven davant d'un cementeri d'època mudèjar i morisca (segles XIV-XVII).

Les intervencions arqueològiques al Fossar

Passeig de l'Esplanada núm. 31

Tal com hem comentat, la intervenció en aquest solar no fou planificada arqueològicament, sinó que es va desenvolupar a partir de l'aparició, de forma fortuïta, d'un soterrament en l'extrem nord-oest del solar. La intervenció arqueològica es va limitar a documentar amb bastant rigor part de la inhumació, la corresponent a l'esquelet cranial, tronc i extremitats superiors, ja que l'antigament conegut com *corral de La Manca*, havia sigut buïdat sense detectar, aparentment, l'aparició de restes arqueològiques. La intervenció es va desenvolupar entre els dies 15-16 de febrer de 1985.

El soterrament es localitzava a 1,15 m de profunditat en relació al nivell de cota de la llamborda del sòl, i a 1,40 m de la paret mitgera de l'immoble confrontant.

La inhumació s'havia realitzat en fossa simple, encara que el sòl de la tomba presentava una fina capa d'argamassa, orientada d'est a oest en posició decúbit supí, amb el cap mirant cap al sud. El braç esquerre estava caigut al llarg del cos, mentre que el dret es trobava lleugerament flexionat i la mà descansava a l'altura del còccix.

Com a element d'aixovar portava un objecte de ferro de 13 cm de longitud, situat a l'altura de l'avantbraç, entre ell i el maluc. Després de la neteja de l'element metàl·lic per Vicente Bernabé, restaurador del Museu Arqueològic Provincial, vam veure que es tractava d'unes tisores, de les quals es conserven les dues làmines i una anella, com també la part de la tela amb què anaven embolicades. Al mateix temps, fou summament interessant l'aparició de les tisores, ja que no són freqüents els soterraments amb objectes d'aixovar i menys freqüent encara és que coneguem aquest tipus d'element que interpretem com un símbol gremial.

Esquelet d'una dona documentada al passeig de l'Esplanada núm. 31 acompanyada d'unes tisores com a element d'aixovar

En la baixa edat mitjana les institucions gremials arreglaven en les seues ordenances el dret a poder soterrar-se amb alguns dels seus utensilis de treball, d'aquí que no descartarem aquesta possibilitat, encara que desconexem l'ofici determinat de la persona soterrada.

El registre de restes ceràmiques va ser molt escàs, cosa que és normal en aquest tipus de jaciments. Únicament es registraren, entre la terra argilosa de color rogenc del farcit, uns fragments de gerreta pintada en manganés, uns fragments d'escudella vidriada en melat, i uns fragments de gerra, la textura i tipologia dels quals ens situava entre els segles XV-XVI.

Estudi antropològic

La realització de l'estudi antropològic és de gran interès per a conèixer el sexe, l'edat, el tipus d'alimentació i les patologies de l'individu, elements que ens ajuden a conèixer el tipus de població assentada a Petrer en l'època de la baixa edat mitjana cristiana.

En aquesta ocasió, l'estudi antropològic fou realitzat pel doctor José M. Reverte, al qual agraïm la seua desinteressada col·laboració. Els resultats de l'anàlisi ens permeten conèixer que es tracta d'un soterrament femení l'edat del qual estaria compresa entre els 30-40 anys, que tindria una estatura d'1,58 m i que va usar preferentment la mà dreta. També es detectà que tenia els braços proporcionalment més llargs que les extremitats inferiors. Les restes òssies del crani presentaven una deformació o depressió del frontal en la part mitjana produïda en vida, la qual cosa fa pensar que portaria pes en el cap, lligat sobre el front, des d'una edat molt primerenca. Així mateix, existeix la possibilitat que poguera tractar-se d'un procés patològic, traumàtic o metabòlic desenvolupat en la infància.

L'índex de branca, per a aquesta dona és de 54,71, la qual cosa la situa encara dins de la raça blanca mediterrània, però amb alguna mescla de grups negroides. Les seues fosses canines profundes van haver de donar-li uns trets facials angulosos molt característics pel relleu accentuat dels seus pòmuls, cosa que podria confirmar, juntament amb la longitud dels seus braços, la seua mescla racial.

La seua dieta seria a base de productes lactis, si jutgem el bon estat de la dentadura, encara que es detecta abundància de tosca dentària, causada més per la falta d'higiene que pel tipus d'aliments ingerits.

Passeig de l'Esplanada núm. 17-19

Després de l'obtenció del permís corresponent de la Direcció General de Patrimoni, es van iniciar els treballs d'excavació en el solar denominat Gran Cinema, que comptaven amb la col·laboració de la tècnica Elia Alberola i de tres obrers contractats per l'Ajuntament de Petrer per a tal fi. La intervenció es va desenvolupar entre final de gener i els primers dies del mes de febrer de 1989.

El solar –de gran amplitud, més de 300 m²– era l'espai que ocupaven les cadires dels espectadors del cine d'estiu, però a efectes d'excavació, es reduïa, en tindre en la zona central uns pous cecs de gran profunditat, a l'àrea de serveis i l'escenari. La intervenció es plantejà en la zona més meridional del recinte.

En principi, es van marcar tres talls denominats A, B, i C. El tall A i el B inicialment de 2 per 2 m de longitud, estaven situats en sentit longitudinal, amb un metre de separació entre ells, mentre que el tall C se situava paral·lel al B.

L'excavació del tall A ens va donar un perfil completament alterat. Després d'alçar el paviment de terratzo, el nivell inferior estava format per estrats de farcit molt modern. Es va aprofundir a 1,15 m, i s'hi registraren restes d'argamassa, teules, rajoles i fragments ceràmics de plats, cassoles, olles, gerres i botiges de cronologia molt actual dècada dels anys quaranta del segle XX.

L'excavació del tall B, inicialment d'unes dimensions de 2 per 2 m fou ampliada davant l'aparició en posició alterada d'un crani humà i un soterrament *in situ*, però mutilat en part per un mur de maçoneria corresponent a la fonamentació d'un immoble de mitjan segle XX. Es va arribar a aprofundir entre un màxim d'1,90 m, i un mínim d'1,70 m, en relació al nivell de cota del sòl de la sala de l'antic cine.

Es van documentar quatre nivells d'ocupació, els dos superiors relacionats amb la sala del cine del segon terç del segle XX. El tercer nivell, documentat per un pavi-

Enterrament masculí en decúbit supi localitzat al passeig de l'Esplanada núm. 17

ment de terra piconada i calç, estava relacionat amb restes de material arqueològic com ara fragments de gerres pintades en manganés, cànters, gerres, escudelles vidriades, datats entre els segles XVI-XVII.

Aquest paviment que segellava un potent paquet estratigràfic de quasi un metre contenia materials arqueològics com fragments de gerres esgrafiades, gerres amb decoració estampillada, o bandes en relleu, setrills vidriats en melat, datats entre els segles XIII-XV.

Aquest estrat estava format per terra argilosa de color rogenc que cobria la fossa simple de soterrament a una profunditat d'1,60 m en relació al paviment de terratzo.

Paral·lelament es realitzava l'excavació del tall C, que tenia unes dimensions de 5 per 2 m, i s'hi documentava estratigràfica semblant a la descrita en el tall B amb el registre d'un soterrament en posició decúbit supí en fossa simple, a una profunditat d'1,70 m, a nivell de cota del paviment.

Davant d'aquestes troballes es confirmava l'existència d'una necròpolis d'època de la baixa edat mitjana associada pel material ceràmic aparegut en els estrats de farcit, a un període cronològic comprés entre els segles XIV-XVI, corresponent a la població mudèjar de Petrer.

Després d'aquesta intervenció es va autoritzar el buidatge del solar amb un seguiment dels treballs de la pala excavadora, donant com a resultat el registre de dos soterraments complets situats en els perfils de les mitgeres sud i nord del solar, l'un situat decúbit supí i l'altre decúbit lateral dret, respectivament, aquest últim islàmic.

S'hi referenciaren cinc soterraments més, un d'ells quasi complet i els altres quatre únicament de les extremitats inferiors. En total foren deu els soterraments registrats aparentment realitzats en fossa a excepció d'un, curiosament el de ritual islàmic, que s'assentava sobre un llit o capa d'argamassa. Estaven orientats d'E-O.

El fet de no haver realitzat una intervenció més completa en el solar del Gran Cinema, ens impedeix conèixer l'extensió de l'àrea de necròpolis, així com el nombre de soterraments i la seua correcta distribució. Encara que som conscients d'aquestes limitacions la intervenció arqueològica fou positiva ja que ens va permetre localitzar el cementeri mudèjar corresponent a la població assentada a Petrer entre els segles

Enterrament que segueix el ritual islàmic en el Fossar

XIV-XVI, població que com sabem era majoritàriament mudèjar i després de la conversió, morisca (fins a l'expulsió el 1609).

Si analitzem les característiques dels soterraments podem veure que de les deu inhumacions, de quatre només s'han recuperat les extremitats inferiors en ser extretes per la pala excavadora, per la qual cosa suposem que es trobaven soterrats en fossa, però desconeixem les característiques de la posició en què estaven, encara que, això sí, estaven orientats d'est a oest, en un mateix nivell estratigràfic.

Un altre soterrament pràcticament complet va ser tret en part per la pala excavadora. Se situava en fossa, orientat d'E-O, en posició decúbit supí, amb el cap girat cap al migdia. Els braços es trobaven flexionats i les cames esteses.

Un dels soterraments es trobava mutilat per la construcció d'un mur de maçoneria de fonamentació de 60 cm d'ample. El mur va seccionar el cap, la clavicula, les vèrtebres superiors i part de l'húmer esquerre. La inhumació s'havia realitzat en fossa simple, orientat d'E-O, en posició decúbit supí. El braç dret es trobava estès al llarg del cos, i la mà descansava a l'altura del fèmur. El braç esquerre, lleugerament flexionat, i la mà descansava sobre la zona púbica. No portava cap objecte com a aixovar. Només cal ressenyar la situació sobre el sacre d'un fragment de setrill o gerreta vidriada en verd, tipològicament relacionada amb les produccions de Paterna del segle XIV.

Altres dos soterraments en fossa simple es trobaven complets, en posició decúbit supí, orientats d'E-O, a una profunditat d'1,70 m. Un portava els braços flexionats i les mans encreuades descansaven sobre la zona púbica. Les cames esteses i el cap inclinat cap al Nord, creiem que com a conseqüència del rigor *post mortem*.

L'altre, localitzat en la mitgera sud del solar, tenia el braç esquerre estès, mentre que el dret, estava lleugerament flexionat, la mà descansava sobre l'inici de la cama. S'apreciava com una petita perforació en el crani, que s'orientava mirant al sud. No presentava elements d'aixovar.

Hem deixat per al final la descripció d'un soterrament que presentava característiques diferents. S'orientava d'E-O, i es localitzava en un mateix nivell estratigràfic; no obstant això, la posició era decúbit lateral dret, amb les cames lleugerament flexionades i els braços estirats al llarg del cos i el cap orientat al Sud en direcció a la Meca. El sòl de la tomba mostrava una capa d'argamassa de morter de calç situada sobre una línia de pedres mitjanes, on es documentaren petites restes de fusta i uns claus.

Sense cap dubte, ens trobàvem davant d'un soterrament musulmà; amb això confirmàvem l'ampli arc cronològic d'ocupació d'aquesta necròpolis.

Estudi antropològic

L'interès de l'excavació d'una necròpolis se centra tant a documentar la posició i característiques tipològiques de les tombes, com en la posterior realització de l'estudi antropològic de les inhumacions.

Prenent com a base l'estudi antropològic realitzat per Matias Calvo, s'ha pogut determinar que de les deu inhumacions, el 50% corresponen a soterraments femenins i el 50% restant són masculins.

Entre els de sexe femení, l'edat de mortalitat oscil·la entre els 20-39 anys, que correspon a l'edat adulta jove. De les cinc dones només una es trobava amb tot l'es-

quelet ossi complet, així, es podia determinar que la seua estatura seria d'1,52 m. La seua edat estaria compresa entre els 17 i els 25 anys, és a dir adulta jove, i es detectaren signes d'haver parit, almenys, una vegada.

Quant a les característiques dels individus masculins, dels cinc estudiats, quatre estaven quasi complets, i es podia determinar la seua altura, que es trobava en els 1,65 m. Les seues edats quedaven compreses entre els 40 i els 60 anys de vida, eren adults d'edat madura, característica observada tant en el soterrament islàmic, que podia ser adscrit dins d'un paràmetre cronològic del primer terç del segle XIII, com en la resta d'individus associats a una comunitat mudèjar amb una cronologia entre els segles XIV-XV.

El fet que els homes moriren a edat més madura, podria estar relacionat amb el tipus d'alimentació, millor dieta per a l'home que per a la dona. Encara que un factor molt important a tenir en compte era que la dona tindria períodes de gestació freqüents, moment en què es necessitava una alimentació rica en aportaments de ferro i calci. També seria freqüent el desenvolupament de malalties durant el període de postpart i lactància, elements que motivarien una major mortaldat entre les dones en edats més primerenques.

Entre les restes òssies estudiades s'ha observat l'absència de soterraments infantils, encara que en aquelles èpoques la mortalitat infantil era molt elevada com a conseqüència de la mala alimentació, la falta d'higiene i les infeccions. Aquest factor ens indueix a pensar que la zona on es trobaven les inhumacions infantils es localitzaria en una altra àrea de l'espai destinat a cementeri.

La zona destinada a necròpolis, sembla, per l'àmplia distribució de tombes, de dimensions considerables. Tot i això, si tenim en compte les dades documentals que tenim referenciades, entre finals del segle XVIII i la primera meitat del segle XIX, el cementeri estaria ja fora d'ús a partir del segle XVIII, i aquest espai començaria a ser ocupat per la trama urbana de la vila de Petrer.

Així, seguint el pleit desenvolupat entre Gabriel Pérez i Sarrió i el seu fill Gabriel Pérez i Gisbert, en relació a la desvinculació de béns de primogenitura a mitjan segle XIX, quan es referencia la propietat d'una casa situada en el carrer de Les Eres, es diu que afronta amb el forn del Comte anomenat de Baix, amb les pedres del fossar i amb el camí dels Passos.

Recomponent aquestes dades documentals, podem localitzar per un costat el forn del Comte que, com sabem, estava situat en la mitjanja de l'actual carrer de Pedro Requena (Navarro Poveda, 1994). Les eres, se situaven segons el pla de José M. Bernabé (1985), en la zona compresa entre l'inici dels actuals carrers de Sant Vicent i carrer Nou, espai tocant al fossar.

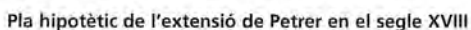
Una altra dada que dona llum a aquesta qüestió, és la referència al camí dels Passos, topònim que es relaciona amb l'existència d'un antic viacrucis, les estacions del qual se situaven a partir del *Portal de la Vila* inici de l'actual carrer de Pedro Requena, seguien entre el que és hui el passeig de l'Esplanada i el carrer Nou, i arribaven fins a l'ermita del Crist, en el tercer quart del segle XVII (Navarro Poveda, 1988).

Per tant, la zona de l'actual passeig de l'Esplanada va estar ocupada fins a principis del segle XVIII per l'antic cementeri mudèjar. Aquest tindria una gran extensió,

L'estudi antropològic també ens aproxima a conèixer els trets físics dels individus inhumats. En general presentaven un perfil de cara estreta, front mitjà, pòmuls ixents i mandíbula robusta, trets que indiquen que tots pertanyien a un mateix grup o comunitat. És una tipologia física pròxima als mediterranis gràcils, denominats per alguns autors comunitats euroafricànides. Totes les dades obtingudes estan en correspondència amb altres comunitats estudiades a la Comunitat Valenciana dins d'aquest mateix període cultural (Navarro, 2004).

Pel que fa a la patologia bucal, tant homes com dones, evidencien periodontitis en grau considerable, així com tosca en grau mitjà i càries amb pèrdua de peces dentals *ante mortem*. Tot això com a conseqüència d'una salut bucal deficient quant a higiene i tipus de dieta, poc rica en hidrats de carboni.

Per concloure, podem inferir que la vida que portaven els antics pobladors de la vila de Petrer entre els segles XIV i XVIII, dedicada a pràctiques pròpies de comunitats agropecuàries amb escassos mitjans i tècniques rudimentàries, dequé ser bastant dura.

LA MORT I LA CIUTAT: PETRER EN ELS SEGLES XVIII, XIX I XX

M. Carmen Rico Navarro

"Esta tarde hemos cumplido un deber triste: hemos acompañado hasta la santa tierra al que en vida fue nuestro amigo don Víctor.

Una rambla abre su ancho cauce entre el campo santo y el pueblo.."

Azorín, El enfermo, 1943

A partir del segle XVIII totes les terres del llevant peninsular van experimentar un desenvolupament demogràfic considerable. Així, dels 184 veïns o cases empadronades l'any 1712-13, Petrer va passar a tindre 500 veïns el 1794, cosa que implicava uns 2.250 habitants. Aquest creixement es mantindrà ascendent, ja que el 1860 el nombre d'habitants era de 2.911 i el 1900 de 3.928 (Ponce *et alii*, 1994, 27).

Evidentment, l'augment poblacional va en relació a l'augment del nombre de vivendes i, per primera vegada, al desenvolupament d'una planificació urbanística articulada. En aquest sentit, els cànons de l'urbanisme barroc van aconseguir crear una retícula viària desenvolupant illes de cases regulars de forma quadrangular i espais públics oberts com són la plaça de Dalt i la plaça de Baix. Mentre la plaça de Dalt és de planta trapezoïdal i està adaptada a unes condicions topogràfiques irregulars, la plaça de Baix és clarament rectangular, de tendència tancada i allotja el poder civil i religiós de la ciutat: la casa consistorial, l'església, la casa del comte d'Elda, el beateri i les vivendes de les famílies de la classe social més elevada.

Bernabé Mestre (1985) ja va assenyalar la importància dels camins preexistents (camí dels Molins, camí de Salinetes, camí d'Agost, camí de Novelda, camí d'Elda, etc.) en la configuració i creixement urbanístics de Petrer des de finals del segle XVIII. El notable creixement del perímetre urbà durant el segle XIX es desenvoluparà bàsicament arran de l'edificació al llarg d'aquests camins. Així, la població s'expandirà cap a les ermites de Sant Bonifaci i el Sant Crist i seguirà el seu camí; pel camí dels Molins, actual carrer la Mare de Déu i Sant Hermenegild; cap a Elda, arribarà a l'encreuament entre els carrers Sancho Tello i Gabriel Payá. Al mateix temps, fou a principis del segle XIX, en concret, l'any 1816 quan es va obrir el cementeri vell, ubicat en el marge esquerre de la rambla de Puça, enfront de l'actual Llar del Pensionista (CEAM).

En les primeres dècades del segle XX, la població de Petrer va continuar augmentant gràcies a un creixement vegetatiu sanejat i al desenvolupament industrial del calçat, que va atraure nombroses famílies d'altres poblacions. En els anys 1930, Petrer ja creixia en direcció a Elda, s'obriren les Escoles Nacionals Graduades Primo de Rivera i les més importants fàbriques de calçat s'ubicaren en la perifèria de la població, al camí de Petrer cap a Elda. En l'entorn de les empreses sabateres va sorgir, per iniciativa de la Societat Cooperativa Popular d'Edificació, la primera fase de l'actual barri de la plaça d'Espanya i les principals fàbriques cantereres de Petrer van traslladar l'activitat als límits entre Petrer i Elda, seguint el camí vell d'Elda.

La necessitat d'un nou cementeri s'havia fet patent des de principi del segle XX, però fou el 1935 quan es va obrir el cementeri nou i es va clausurar el cementeri vell. El nou cementeri s'emplaçava en la partida del Guinei i, a pesar de l'espectacular creixement que Petrer ha tingut a partir de 1950, i que continua en l'actualitat, aquest cementeri ha estat vigent fins a l'actualitat amb diverses ampliacions. L'eix del camí d'Elda és el que ha estructurat bona part del desenvolupament urbanístic en les últimes dècades.

Mort i dol a Petrer

La mort en els segles passats tenia un caràcter més tràgic i tenebrós que en l'actualitat. Hui es veu la mort com un fenomen més natural i asèptic. En els anys 1920 quan algú moria les escenes amb crits aborronadors eren molt freqüents, aguaitar al balcó cridant i plorant desesperadament quan s'emportaven el fèretre —caixa de fusta de diferents qualitats— constituïa una pràctica molt habitual. Els crits se solien sentir a gran distància i com més jove era la persona morta, més forts eren els crits.

Respecte a les causes de la mort, quan no se sabia de què moria una persona, moltes vegades es recorria a l'expressió que havia sigut d'un miserere. El còlic miserere era un còlic tancat, una obstrucció intestinal que si no es resolia per mitjans quirúrgics, provocava la mort.

Existien diversos tipus d'enterrament. F. Máñez (1994) apunta que presenciar un enterrament de primera era contemplar un autèntic espectacle teatral de carrer perquè el fèretre era portat en una gran carrossa mortuòria, esplèndida, que portaven quatre cavalls majestuosos guarnits amb plomes en els seus tocats. El cavaller vestia amb vestit barroc fosc i es cobria el cap amb perruca blanca i un barret tricorni. Tres sacerdots, el sagristà i un seguici d'escolans portaven la creu, l'encens i l'aigua beneïda. El gran

Basilisa i les seues nebodes l'any 1932

Remedios Planelles Maestre el 1915

seguici, que entonava cants religiosos i efectuava parades per a resar salms, acompanyava l'afortunat cadàver fins a l'últim carrer del poble. Els soterraments de segona i sobretot els de tercera, comparativament, ja no tenien importància. A continuació hi havia tres dies de resos i la missa de funeral, a més d'un dol rigorosíssim que pareixia no acabar mai. Amb el pas del temps, es van suspendre les distintes categories en els soterraments.

El capellà i els escolans anaven als soterrars i, ben sovint, a aquests últims, els tocava viure situacions i circumstàncies massa fortes per a la seua edat, ja que eixien per a assistir als moribunds. El sacerdot *llevaba al Señor* i l'escolà anava davant tocant una campana grandíssima que se sentia molt. En veure'ls passar la gent s'agenollava, detenia, o, si era home es descobria, així fins a arribar a la casa de l'agonitzant. En els domicilis, els morts estaven en el taüt que romania obert fins que arribava el sacerdot. Abans no se'ls maquillava –com ara es fa al tanatori– i n'hi havia alguns que feien por i, fins i tot, olien malament. Els crits i els plors de les gents posaven la pell de gallina, *“¡Hay que ver cómo gritaban entonces!”* (Máñez Iñiesta, 1994).

La mortalitat infantil estava molt estesa. Als infants morts se'ls denominava mortitxols o mortitxolets, en algunes ocasions, se'ls fotografiava a fi de tindre'n un record.

En el segle XIX, hi havia el costum, quan moria un xiquet menor de set anys, d'amortallar-lo amb vestits blancs i colocar-li una corona de flors al cap mentre estava exposat. A la casa mortuòria es vetlava el cos entonant cançons d'alegria amb música i balls (Torregrosa, 2004-2005). Aquest ritual s'acceptava com una tradició, encara que no fóra de molt bon grat. La pràctica va desaparèixer a Petrer a partir del moment en què Presentación Maestre Poveda –indignada pel fet que es ballara quan moria un

Dolores Maestre Beltrán el dia de la seua primera comunió vestida de dol. Any 1905

infant– despatxara de sa casa a tots els que hi havien acudit a ballar quan morí el seu fill a final de la dècada de 1880. Tot el poble ho acceptà molt bé i en aquell moment es van acabar els balls a Petrer. La mortalitat infantil era molt abundant, de mortitxollets, n'hi havia tots els dies. Quan més defuncions es produïen era durant l'estiu.

El dol era portat a uns extrems insospitables. Si el que moria era un familiar molt acostat (un pare, una mare, el marit, l'esposa o un fill) es portaven 4 o 5 anys de dol rigorós. A final dels anys 1920 per la mort d'un familiar molt pròxim era freqüent que les dones portaren el cap cobert amb un mocador negre de grans dimensions –arribava fins a la cintura– almenys 14 mesos. També se solien posar una mantellina sencera que arribava fins a l'altura del vestit i també una mitja mantellina que arribava fins a la cintura.

Transcorregut aquest temps, es posaven el mig dol, que consistia a portar roba de color gris o vestimenta negra amb alguns detalls blancs, encara que hi havia persones que no se'l llevaven mai. Quan una família guardava dol i arribava una festa assenyalada solien anar-se'n al camp o, si es quedaven al poble, les portes de la casa quedaven tancades i barrades. A l'interior de les cases on estaven de dol, després de la porta, en les cortines, col·locaven una franja negra d'un pam d'ample a manera d'orla que simbolitzava que estaven de dol. Quan arribaven les festes, posaven al balcó un llençol blanc amb un crespó negre o amb una franja del mateix color.

Als xiquets, de tres anys en avant, la mare o el pare els vestia també de dol si moria un familiar molt acostat. Es guardava el dol fins i tot en els menjars. Els menjars típics que se solien preparar amb motiu d'una festa (gaspatxos, *facegures*, dolços, etc.) se suprimien mentre durava el dol.

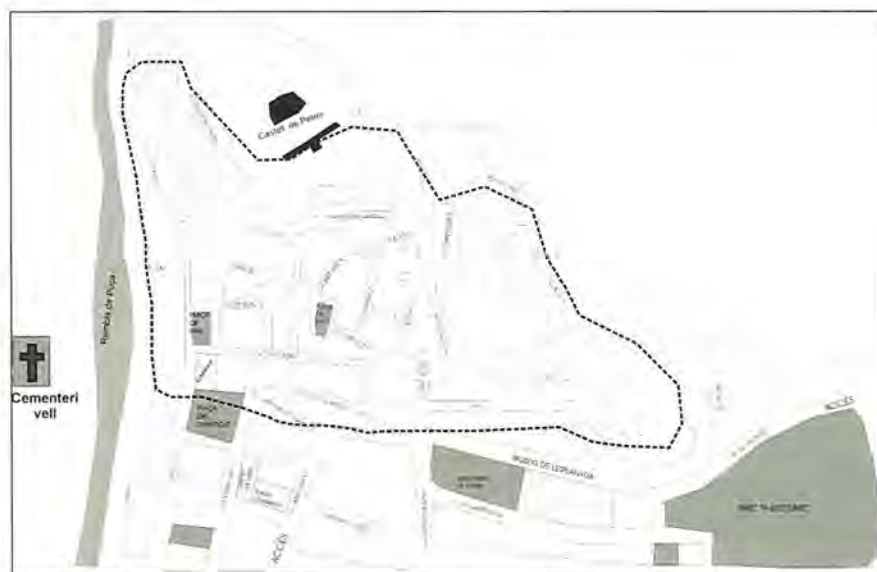
Els camps sants en els segles XVIII, XIX i XX

A partir de l'expulsió dels moriscos –el 1609– ja amb població plenament cristiana i fins a la construcció del cementeri el 1816, igual que en la resta de poblacions, es donava sepultura a l'antiga església parroquial, que ocupava el mateix solar que l'actual encara que tenia unes dimensions més reduïdes i la seua fatxada estava orientada a l'actual plaça Ramon i Cajal. En l'Arxiu de Protocols Notarials de Monòver, en els protocols pertanyents al notari petrerí Joseph Gil de l'any 1681, figuren molts testaments que així ho confirmen, tot i que encara es continuava soterrant en el fossar.

El costum de tindre els cementeris dins dels temples, o com més a prop possible dels seus murs, va persistir durant segles en tota la cristiandat i va perdurar fins al XIX inclusivament.

Des del 23 d'agost de 1783 –dia en què fou consagrat el nou temple– fins a la benedicció del cementeri el 3 de juny de 1816 van transcórrer 33 anys, i els soterraments es van continuar efectuant en la nova església. Així, en el *Libro de plato de almas y de cuentas e inventario de la hermita de San Bonifacio*, transcrit pel prevere petrerí Conrado Poveda, es pot llegir que l'any 1801, una vegada concloses les misses cantades en el dia de la commemoració dels fidels difunts, “*el clero fue cantando los responsos acostumbrados por todas las capillas de la iglesia, que mandan sus patronos o los sucesores de los que en ellas están sepultados, dando por cada uno un real valenciano*”.

Fou l'any 1922, segons consta en el llibre de Conrado Poveda, quan el capellà Francisco Torres Muñoz va suprimir els responsos que en el dia de la commemoració dels fidels difunts i en la resta de dies de la novena es cantaven pels altars de l'església. Els últims soterraments que es van efectuar en el temple parroquial van tindre lloc després de la Guerra Civil. A l'estiu de 1939, els petrerins afusellats a Alacant i

Pla de l'extensió de Petrer en el segle XIX amb indicació de la localització del cementeri vell

soterrats en la fossa comuna del cementeri d'aquesta ciutat, foren traslladats en comitiva a l'església parroquial, on reberen cristiana sepultura i foren soterrats en la nau central.

El cementeri de 1816

Referent a la construcció d'aquest cementeri, popularment conegut a Petrer com el cementeri vell, hi ha un expedient a l'Arxiu Municipal amb el títol "*Diligencias practicadas sobre la construcción del sementerio o campo santo en virtud de ordenes superiores*", que aporta tota la informació referida a la construcció del cementeri l'any 1816.

En l'expedient apareix en primer lloc una circular remesa pel corregidor de la ciutat d'Oriola, el dia 22 de maig de 1804, que seguia les directrius dictades pel Consell de Castella, en la qual es reflecteixen "*los perniciosos efectos que ha producido siempre el abuso de enterrar los cadáveres en las iglesias*". Ja l'any 1799, i d'acord amb allò que anteriorment disposà el rei Carles III en la Reial Cèdula de 3 d'abril de 1787, l'administració va voler ocupar-se seriosament i amb la major brevetat a proposar mitjans senzills per a establir, fora dels seus murs, cementeris en què indistintament s'hagueren de soterrar els cadàvers "*de toda clase de personas*".

Encara que la primera normativa reguladora sobre les condicions i ubicació dels cementeris públics tingué lloc el 1787 i, a partir d'aquest moment se'n succeïren d'altres, van ser les nombroses dificultats (econòmiques, de resistència de la població i adequació de terrenys) amb què es van enfrontar les corporacions municipals les que van retardar la construcció de cementeris. Petrer no fou una excepció, ja que van transcórrer 29 anys fins a la utilització definitiva del nou cementeri.

A través de l'exemple de Petrer, es comprova com les normes d'higiene i salut pública que l'Estat va intentar establir, s'aplicaren en tots els seus termes i, d'aquesta manera, es compliren les principals mesures recomanades.

El 28 de juny de 1804, a través d'una nova orde circular publicada a Madrid i remesa posteriorment des d'Oriola a Petrer, es promouen les regles que han de regir la construcció de cementeris. Entre aquestes destaquen la d'erigir-los fora de les poblacions i en paratges ben ventilats.

Dotze anys després d'aquesta orde es va rebre un ofici del governador políticomilitar i president de la Junta Municipal de Sanitat d'Oriola, dirigit als justícies de l'Ajuntament i la Junta de Sanitat de la vila de Petrer, que comunicava que es tenien notícies –a través de la Suprema Junta de Sanitat del Regne– que no s'havia construït el cementeri en aquesta localitat. L'ofici datat a Oriola el dia 18 d'abril de 1816 expressa que:

"Ni la falta de caudales, ni la de terreno, ni la escasez de fondos de fábrica, ni las ocurrencias de la guerra, ni las circunstancias actuales que alegan los justicias, son motivos para dexar de establecer cementerios en todos los pueblos y únicamente son necesarios una cerca de suficiente altura para evitar la profanación de los cadaberes y una cruz en el centro del ámbito del terreno..."

El document conclou apuntant que per a aquest tipus d'obres no són necessaris grans fons i a més es podia *"persuadir a las gentes por los justicias, curas párrocos y demás personas de autoridad y carácter..."*. També s'exigia que, en el termini d'un mes, havien d'estar construïts els cementeris en tots els pobles que fins aquesta data no en tingueren i que les obres s'havien d'iniciar immediatament.

Justament el mateix dia en què es rebé aquest ofici, el 19 d'abril, l'alcalde Tomás Payá manà que se citara per a l'endemà els components de l'Ajuntament i el reverend clero de l'església *"para que enterados todos de la superior orden, señalen con los maestros el sitio más proporcionado para poderse construir el cementerio"*.

El dia 21 del mateix mes reunits l'alcalde, els regidors, el diputat, el síndic procurador general i el personer del comú i presents també els components del reverend clero (el capellà, un vicari, dos vicaris econòmics i un resident numeral) se'ls va comunicar l'ordre. Amb assistència del doctor Luis Bartolomé Rico, assessor de l'Ajuntament, i altres persones de la vila van acudir a les terres i fàbrica del castell per al seu reconeixement i per assenyalar el terreny per a la construcció del cementeri. Una vegada examinat es van fixar diferents llocs per a la construcció *"y los maestros de obras los midieron como igualmente el casco de dicho castillo y no se conformaron en sitio alguno fijo y para cumplir con maior prolijidad acordaron se registraran otros territorios para ver en dónde sería más conveniente"*.

Entre els criteris fonamentals per a l'elecció de l'emplaçament del cementeri destaca, com a objectiu principal, preservar les aigües de consum públic i evitar, per tots els mitjans, la proximitat dels cementeris a pous i fonts per a, així, prevenir la contaminació de les aigües. Encara que els cementeris s'emplaçaren en llocs elevats per a facilitar l'eixida de les aigües, sempre havien de situar-se en llocs allunyats dels brolladors.

Segons l'acta de l'expedient, el mateix dia es van tornar a reunir al castell les persones abans esmentades juntament amb dos pèrits llauradors i dos obrers, que van registrar el terreny, i al·legaren que les aigües pluvials podien tindre alguna filtració i vessar sobre les aigües potables que abastien la vila; s'optà per un bancal d'una miqueta més d'una tafulla, situat en *las boltetas orilla de la rambla* valorat en 80 lliures.

A continuació es nomenaren els mestres obrers per a la taxació de les obres: el fuster perquè estimara el valor de les portes i capçals; el pedrapiquer, el valor de la creu i els llindars de les portes per al portal i sòcol, i al ferrer, el valor de la ferramenta de les portes amb el pany i la clau. Aquests mestres van comparèixer davant dels senyors de l'Ajuntament i sota jurament van fixar el valor del cementeri en 404 lliures.

De nou es van reunir els senyors abans esmentats i argumentaren que el lloc triat per a construir el cementeri no tenia ventilació suficient i que a curta distància es podia edificar en altres terres de menor valor i ventilació més adequada. Aquestes s'havien taxat en quantitat de 10 lliures i de renda anual, 10 sous, ja que eren propietat de l'administració del Beateri de mossén Tomás Rico. Per això van resoldre que el cementeri es construïra en les referides terres, i ho van comunicar a l'administrador perquè li constara aquesta resolució.

Després es va anotar novament el cost segons la taxació antecedent i en comptes de les 80 lliures del valor de les terres que anteriorment s'havia pensat destinar per a cementeri es van anotar només les 10 lliures de les terres del Beateri, i quedaren en

propietat del cementeri, amb el pagament anual dels 10 sous abans referits. El total del cost del nou cementeri ascendia a 334 lliures.

En els documents del dia 20 d'abril, l'Ajuntament va expressar que en no existir fons en la fàbrica de l'església (renda per a costejar les despeses de manteniment i reparació) i segons la Reial Cèdula de 3 d'abril de 1787, inclosa en la Novíssima Recopilació, el cementeri havia de costejar-se dels delmes i prorratar-se entre els partícips. En mancar també de cabals públics es va acordar que s'efectuara la distribució de les despeses necessàries d'acord amb les ordres reials esmentades de la manera següent: les dues terceres parts de tot l'import, als partícips de delmes, i l'altra tercera part, als veïns de la vila. El valor total de l'obra del cementeri ascendia a 334 lliures, l'equivalent de les quals en rals de velló era de 5.010; els veïns havien de pagar 1.670 rals i els partícips de delmes, 3.340 rals. El perceptor de delmes de la vila era el comte de Cervellón i el seu apoderat, Gaspar Amat i Reig, del poder del qual van percebre els partícips la part acordada.

De tot aquest expedient es pot concloure que, en un principi, la comissió encarregada de triar l'emplaçament per a ubicar el cementeri va pensar en el castell, però no va resultar adequat perquè les aigües pluvials podrien tindre filtracions i vessar-les sobre les aigües potables. El segon lloc triat en *las boltetas orilla de la rambla* tampoc fou apropiat per no tindre la ventilació necessària i per ser les terres excessivament cares. Finalment, es va triar el lloc situat en la part nord del poble, a l'altre costat de la rambla de Puça, perquè reunia millors condicions de salubritat.

El cementeri es va construir en un temps rècord –en menys de dos mesos– i fou beneït el 3 de juny de 1816 pel capellà, amb llicència de Juan Pont, provisor i vicari general. El visitador va ordenar que tots els anys, el dia de la commemoració dels difunts de vesprada, conclosos els oficis a la parròquia, anaren en processó el capellà i el clero a responsar al cementeri, previ avís al poble i amb repicada de campanes.

Es conserva una breu descripció del cementeri amb motiu de la visita que va efectuar Diego Flores Avellán, degà d'Alacant i visitador general de totes les esglésies de la vicaria, el dia 10 de febrer de 1817. Diu així: "*Al frente tiene su capilla sin otra cosa que la mesa altar y un crucifijo llamado de los Montesinos*".

En general, aquells primers cementeris no tenien casa per als treballadors ni sala d'autòpsia (Torregrosa, 2004-2005: 211). Eren espais reduïts, tancats de manera defectuosa, sense vegetació i, com a màxim, amb un altar o capella, com en el cas de Petrer. Els nínxols tenien primacia sobre la resta de construccions, encara que no era el més correcte des del punt de vista de la higiene. Tanmateix, oferien gran possibilitats de culte per als difunts i facilitaven que els enterraments s'agruparen per famílies. En aquest punt, el ritual dedicat als difunts passava de ser controlat per l'església a mans dels familiars.

Finalment, per Reial Ordre de 1849 es prohibí l'enterrament en esglésies i convents, així com a l'interior de les ciutats i s'obligà totes les poblacions a construir cementeris als afores.

L'any 1885 l'Ajuntament ja acordà destinar la quantitat necessària per a les despeses de construcció d'un nou cementeri, perquè una circular de l'1 de juny disposava el tancament de l'existent per no reunir les condicions higièniques corresponents.

Ninxols del cementeri vell el 1902 (foto J. Bta. Amat)

També, segons consta en l'expedient que porta per títol *Propuesta de recursos y reglamento para la construcción, régimen, gobierno y administración del Cementerio General de la Villa de Petrel* (AMP, L-59(2)), sense data, l'article primer manifesta quant al cementeri vell que *"haciéndose sentir hace muchos años la necesidad de la clausura del Cementerio Católico que hoy existe, no sólo por ser reducido su recinto para la extensa población que abarca esta Villa, si que también por encontrarse enclavado dentro de la misma y ser por ello antihigiénico, el Ayuntamiento, en sesión del día 13 de mayo de 1900, acordó proceder a la construcción de un Cementerio Municipal Católico que reúna condiciones de amplitud y salubridad bajo el título de Cementerio general de Nuestra Señora del Remedio"*.

Però, el procés de construcció del nou recinte funerari, com veurem, es va posposar 50 anys, fins al 1935. La vigència del cementeri, quant als soterraments, va ser de 119 anys.

El cementeri no reunia les condicions higièniques adequades i, d'altra banda, havia quedat insuficient. En aquest sentit, en un principi, per a entrar al cementeri calia baixar un desnivell; amb el pas del temps i pel fet que estava replet de cadàvers calia pujar un o dos escalons, en comptes de baixar-los com abans. Se soterrava en rasa, ja que hi havia poquíssims panteons, i s'anava sepultant i buidant per a poder disposar així de més espai. En les parets del cementeri estaven les làpides amb les fotografies, el nom i la data en què s'havien produït els òbits dels soterrats allí.

La premsa provincial es féu eco de les males condicions que reunia el cementeri. Així, el setmanari alacantí *Mundo obrero* de 20 de març de 1920 publica que *"no reúne las condiciones necesarias y es un atentado contra la dignidad humana y un foco de infección"* (Navarro Díaz, e.p.).

El 1924 es realitzà un projecte per a ampliar el cementeri (AMP, L-59(2)). L'expedient inclou la memòria, els plans, el plec de condicions facultatives i econòmiques i el pressupost. En la memòria sobre aquesta actuació municipal, firmada a Alacant

l'1 d'octubre per l'arquitecte Ildefonso Bonells, es manifesta el mal estat en què es trobava el cementeri ja que quan es va projectar *"no se tuvo debidamente en cuenta el creciente aumento de su población, a juzgar por el área adoptada para su emplazamiento"*; fou necessari projectar l'eixamplament *"sujetando toda la obra nueva que se levante a lo legislado sobre tan importante materia"*. Segons el projecte, les obres que s'havien de realitzar comprenien la construcció del mur de tancament tenint en compte les exigències constructives quant a grossàries, fonamentació, naturalesa, altures i la resta de condicions; de l'edifici, fet a propòsit, amb els departaments assenyalats, per a sala d'autòpsies i depòsit de cadàvers, els quals *"en unión del espacio que se destinará a dar decorosa sepultura a los cadáveres de los que fallezcan fuera de la Religión Católica, constituye lo estrictamente necesario, suficiente e indispensable, para salvar los inconvenientes y perjuicios que en el orden moral y material se lamentan ahora por la exígua extensión superficial del cementerio antiguo, lo incompleto de su distribución interior y externa, estado de su construcción, falta de las dependencias que se exigen actualmente y por otras circunstancias que fuera prolijo enumerar"*.

Els soterraments en general, s'efectuàrien en fosses, d'acord amb els plans de projecte, així mateix, més avant i d'acord amb les pràctiques legals exigides a tals construccions, també es construirien nínxols adossats als murs de tancament.

Segons els plans, firmats per l'arquitecte l'1 de setembre, la superfície d'ampliació era de 8.000 m² i el pressupost total de l'obra, que incloïa la restauració de la capella, ascendia a 27.498,66 PTA.

Pel que fa a la titularitat del cementeri, en el *Diario de los datos interesantes de la parroquial iglesia de San Bartolomé Apóstol*, escrit pel prevere Conrado Poveda, amb data 16 de juny de 1939, apareix entre les propietats de la parròquia, el cementeri vell, del qual hi ha unes breus referències: situat en la partida de l'Algojeja tenia,

Nínxols desallotjats el 1972 (foto F. Máñez)

segons aqueixa font, una superfície de 604 m², el seu valor era de 369 PTA i la seua renda, de 18 PTA. Per aquell temps, ja estava tancat i no es practicaven inhumacions.

D'altra banda, l'any 1969, l'Ajuntament va sol·licitar al Bisbat d'Oriola-Alacant permís per a derrocar el cementeri parroquial. Amb data 6 de juliol de 1973, en una certificació del Registre de la Propietat, ja no figura el cementeri com a bé parroquial. En l'actualitat, el solar del cementeri consta en aquest registre com a bé municipal, ja que l'any 1979 l'Ajuntament l'inscriu juntament amb altres béns.

L'Ajuntament va acordar en sessió plenària celebrada el 30 d'octubre del 1969, amb l'autorització prèvia del vicari general del Bisbat d'Oriola-Alacant, que es realitzaren les obres de demolició del cementeri parroquial, que segons l'acta havia sigut clausurat feia 40 anys, es trobava en estat ruïnós i constituïa un obstacle per a la necessària urbanització de la vila. El consistori va concedir un termini de 30 dies hàbils perquè les persones interessades en l'exhumació de restes ho comunicaren a les oficines municipals, a pesar que, majoritàriament, ja s'havia realitzat feia molts anys. La demolició del cementeri vell es va fer efectiva a principis dels anys 1970.

L'any 1982 el govern municipal va decidir explanar els terrenys i plantar pins, les obres van finalitzar al febrer de 1984 amb la instal·lació d'un altar de marbre al mig del que en el seu dia fou el cementeri vell.

Tradicionalment, i abans de la demolició i el trasllat de restes, era habitual veure com els petrerins visitaven aquest lloc, sobretot cada 1 de novembre per a, posteriorment, dirigir-se a l'actual cementeri on descansaven altres familiars i amics que havien mort més recentment.

El cementeri de 1935

El projecte d'ampliació del cementeri proposat el 1924 no es va dur a terme ja que el 30 d'abril de 1926 el delegat governatiu Carlos Estévez va col·locar la primera pedra del nou cementeri que es pretenia construir.

El setmanari d'Elda *Idella*, a través del seu corresponsal a Petrer, l'administrador de correus Melchor Mares, defén en les seues cròniques la construcció d'un nou cementeri. Des dels primers números ja fa un crida al poble perquè les obres es posen en marxa i centra aquesta reclamació en diverses cròniques –13 i 20 de març, 10 i 17 d'abril, 1 i 22 de maig i 5 i 26 de juny de 1926 (Navarro Díaz, e.p.).

En sessió plenària de data 23 de maig del 1927, l'alcalde va exposar que *"proyectada la construcción del nuevo cementerio que sustituyese al actual, deficiente y sin condiciones de higiene, éste fuese ubicado en el lugar en donde hacía poco más de un año se había colocado la primera piedra"*. El terreny fou reconegut per l'inspector provincial de Sanitat que declarà que les condicions de permeabilitat eren immillorables i que la distància respecte a la població estava dins de les assenyalades per les disposicions vigents. La primera autoritat local va proposar que s'obriera una subscripció general voluntària entre els veïns *"para reunir fondos con los que sufragar los gastos consiguientes y poder dar comienzo a las obras"*. Així, els que ho desitjaren, adquiririen a perpetuïtat parcel·les de soterrament. La comissió encarregada de redactar el Reglament, en determinaria l'extensió i es plasmaria en el pla alçat per José Pujol.

La crisi econòmica del 1929 va detenir molts projectes i va deixar inacabades moltes obres començades, una d'elles, el cementeri. Van haver de passar cinc anys després de la col·locació d'aquella primera pedra, quan el 5 d'agost de 1931 en sessió plenària, la corporació republicana, sota la presidència de l'alcalde José García Verdú, va sotmetre a debat l'assumpte del nou recinte funerari. Després d'una llarga discussió el regidor Amat va proposar que es construïra en els terrenys adquirits amb anterioritat. El regidor Beltrán i el senyor Payá, opinaven, que havia de construir-se en un nou terreny propietat de Gabriel Rico Pérez, en la zona del Guirnei.

Un mes després, en la sessió celebrada el dia 23 de setembre, es va llegir una carta del propietari dels terrenys que donava la conformitat del preu de 500 PTA per tafulla.

La urgència amb què es demandava un nou cementeri queda també patent en la premsa local de l'època. En aquest sentit apareixen publicats en el setmanari republicà *Pòlemica* diversos articles i referències entre els quals paga la pena destacar el del dia 7 de novembre d'aquell mateix any en què en la secció "Temas Locales" s'aborda la construcció del cementeri apuntant que des de les pàgines del setmanari es farà insistència en aquest tema, ja que segons *Pòlemica* aquesta obra és d'ineludible necessitat en el poble i s'ha de començar immediatament la construcció, amb un pla d'obres ben estudiat i amb les màximes garanties de formalitat per al seu adaptament i justa distribució. *Pòlemica* es va comprometre a recolzar la campanya iniciada procementeri.

Segons S. Pavia (1993), un bon exemple de la pressió dels sindicats en la gestió municipal és la llista de peticions que el Centre Obrer va fer a la corporació a partir del 6 de maig de 1932, entre les quals es trobaven la immediata construcció d'un lla-vador i del cementeri.

Quasi tres anys després de l'acord citat anteriorment, el 19 de gener de 1934, l'Ajuntament va estudiar la proposta que havia fet Gabriel Rico Pérez, propietari d'una finca rústica en la partida del Guirnei, per a l'adquisició dels terrenys. Aquest es

Accés actual al cementeri nou o del Guirnei

comprometia a cedir al municipi 7 tafules de terra per la quantitat de 3.500 PTA, i a ell, de forma gratuïta, se li cedia una parcel·la de 5 m² perquè poguera construir-se un panteó. L'Ajuntament va veure acceptable l'oferta del senyor Rico, acordà per unanimitat l'adquisició dels terrenys i facultà l'alcalde perquè realitzara les gestions oportunes a fi de comprar altres terres confrontants.

En les sessions plenàries de data 2 de febrer i en la següent del dia 9, l'Ajuntament va manifestar la necessitat i conveniència d'adquirir també les terres confrontants a les de Gabriel Rico. Uns dies després, el 21 de febrer, es formalitzava la compra de 2 tafules més a Dolores Payá Bernabeu, per la quantitat de 1.500 PTA, *"quedando a su favor las plantaciones de árboles existentes y cosecha del año actual, además de cederle gratuitamente una parcela de 5 m² de terreno con destino a panteón"*. L'Ajuntament posava com a condició que el panteó havia de construir-se en el termini d'un any a partir de la inauguració del cementeri, en cas contrari la cessió no tindria validesa. D'altra banda, es va acordar obrir un expedient i demanar al jutjat municipal la certificació de les defuncions hagudes en l'últim decenni i encarregar a la comissió d'ornament que informara sobre l'elecció del lloc i si era acceptable per al seu emplaçament, així com facultar l'alcalde perquè designara l'arquitecte que procedira a la redacció del corresponent projecte facultatiu de les obres.

El cementeri existent, construït l'any 1816, tenia sobre si unes xacres que era necessari solucionar amb urgència: *"pésimas condiciones higiénicas por su proximidad a la población, reducida extensión que exigía la remoción de restos mortales aún antes de transcurridos diez años desde la muerte de la persona y un deplorable estado de conservación"*.

En l'expedient que es va instruir per a la construcció del nou cementeri (AMP, L-59(1)) s'insereix un certificat del jutge municipal de data 3 de març en què consten el nombre de defuncions, segons el Registre Civil, que a continuació s'expressen:

ANYS	ADULTS >7 ANYS	PÀRVULS <7 ANYS
1924	50	60
1925	63	29
1926	58	39
1927	48	29
1928	64	33
1929	42	20
1930	50	35
1931	52	27
1932	57	17
1933	56	28
TOTAL	540	317
ANY COMÚ	54	32

Les dades presentades en la taula són prou significatives i contrasten clarament amb el règim de defuncions en l'actualitat. Els deu anys que recull la taula, entre 1924 i 1933 posen en evidència que el nombre de defuncions era molt més elevat en les dècades següents –sempre en valors relatius– i que la mortalitat infantil destaca per

damunt de qualsevol altre valor. Els xiquets menors de 7 anys, constituïen quasi el 37% del total de les defuncions, cosa que contrasta clarament amb les dècades posteriors i especialment amb les dades actuals i s'assembla molt més a la mortalitat en l'antiguitat.

D'altra banda, la Comissió d'ornament emet un informe amb data de 5 de març en què *"opina que el cementerio debe construirse en el sitio indicado ocupando los terrenos pertenecientes a los dueños antes mencionados que distan mil metros aproximadamente del casco de la población, tiene buen camino de acceso, no existe a su alrededor, en un radio de más de doscientos metros habitaciones ni manantiales de agua, y reúne a juicio de la comisión todas las condiciones que para esta obra pueden apetecerse"*.

En el *Diario de Alicante* i en *El Día* de 7 de març es publica l'edicta per a prendre part en la construcció del nou cementeri de Petrer.

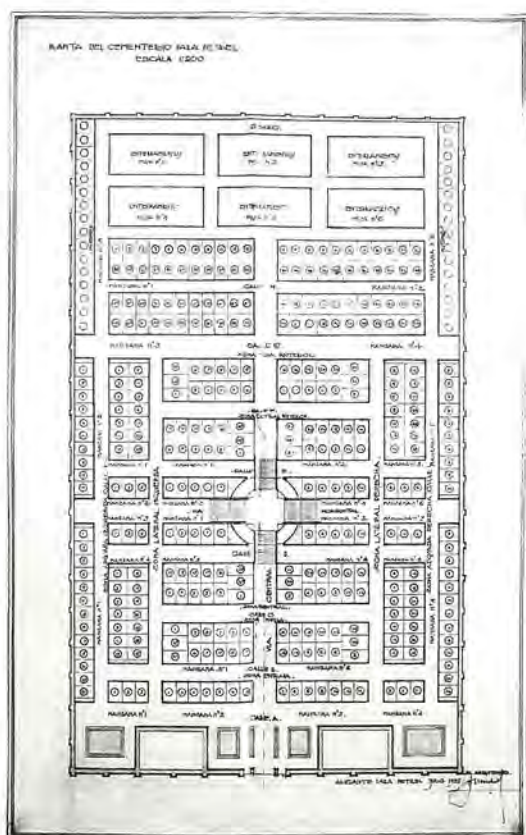
L'inici de la construcció no podia dilatar-se. La Junta Local de Sanitat va remetre a l'Ajuntament, a principi de 1934, un informe de la Junta del 8 de març en què *"se precisaba que el número de viviendas agrupadas era de 4.107 y eran 1.226 las casas diseminadas en el término, lo cual significaba un importante aumento demográfico"*. També a través del registre d'inhumacions s'observava un creixement important d'aquestes, cosa que comportava un important problema de soterraments.

El dia 15 de juny del mateix any, es va donar lectura a un ofici del governador civil de la província, de data 9 del mateix mes, que comunicava l'acord de la Junta Provincial de Sanitat d'Alacant en el qual s'informava favorablement l'expedient instruït per l'Ajuntament per a la construcció del nou recinte funerari i s'aprovava el lloc d'emplaçament.

Un mes després, el 4 de juliol, es van acordar diverses conclusions entre les quals destaquen les següents: el cementeri projectat es costejaria únicament pel municipi; les terres en què es construiria en la partida del Guirnei eren propietat de Gabriel Rico i Dolores Payá. L'extensió era de 9 tafalles aproximadament equivalents a 10.800 m², fronterers: al nord, amb la carretera d'Ocaña a Alacant; al sud, Rambla; a l'est i a l'oest, terres de Gabriel Rico Pérez. El terreny reunia les condicions geològiques, de capacitat, distància, direcció i posició topogràfica que, com a indispensables o convenients, s'especifiquen en l'informe.

El cost màxim de les obres es va fixar en 50.000 PTA i el programa d'actuació seria el següent: havia de construir-se una tanca quadrilàtera de 100 m per costat; sobre el fonament, que hauria de ser de maçoneria concertada d'1,20 m d'alçada ferma i de 50 cm de grossària; s'alçarien dues tàpies encerades de calç i granit o formigó per ambdós costats, amb una coberta de rajola formant declivi o en la forma que considerara més convenient el facultatiu autor del projecte. En els angles es col·locarien adornos que respongueren a l'esveltesa de l'edifici. La porta principal d'entrada se situaria en el centre de la fatxada que dona a la carretera d'Ocaña a Alacant de 4,50 m d'elevació i 3,50 m d'ample, construïda de ferro amb barrots de la grossària i espessor corresponents. La part baixa dels barrots estaria xapada fins a l'altura d'1,60 m.

Al centre del cementeri es col·locaria una columna de pedra de 4 m d'altura sobre un quadrangular en forma d'escalinata, i sobre la columna es col·locaria un sím-

Pla del cementeri del Guirnei, 1935

bol al·legòric corresponent al lloc que es destina de 4,50 m i grossària proporcionada. Tocant a l'edifici esmentat anteriorment, es tallarien dos espais de 8 m cadascun d'ells per a destinar-los un a sala d'autòpsies i l'altre a depòsit de cadàvers.

En cada un dels angles de la part interior del cementeri es faria un tall que deixaria un espai triangular per a ossari o depòsit de les restes que s'anaren extraient en la neteja de sepultures.

De carreuat de pedra i amb plaques esmaltades es fixarien les línies necessàries per a la designació de carrers o trams de sepultura, numerant-les de menor a major, les mostres de les quals tindrien les dimensions que es consideraren indispensables.

Podrien construir-se nínxols amb els requisits i condicions que permeteren les disposicions vigents sobre la matèria.

La part exterior del cementeri, és a dir, davant de la fatxada principal, quedaria convertida en jardí o passeig i a més es construiria en el lloc indicat quan l'erari municipal ho permetera, un edifici habitable per a vivenda del conserge de l'establiment.

Finalment, el cementeri seria el més ampli possible i els terrenys, tancats, podent verificar-se l'entrada per la porta principal i accessòries que es construïren en el lloc i forma que indicara el facultatiu autor del projecte. Es va acordar per unanimitat remetre a Juan Vidal Ramos, arquitecte de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona,

arquitecte provincial de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad d'Alacant, i encarregat de la confecció del cementeri del Guirnei, la certificació de l'acord adoptat i informes de referència perquè els tinguera en compte quan redactara els corresponents plans, memòria, pressupost i condicions facultatives i econòmiques de les obres.

Amb data 5 d'octubre de 1934 es van unir a l'expedient els informes de la comissió d'obres de l'Ajuntament, dels inspectors de la Junta Municipal de Sanitat i del metge Rafael Duyos, així com una certificació del Registre Civil referida al nombre de defuncions hagudes durant l'últim decenni. El projectat cementeri podria utilitzar-se per més de 25 anys sense necessitat de remoure les restes mortals, ja que la seua superfície seria de 6.000 m² i el nombre anual de defuncions a Petrer era de 86 (el que resulta un índex de mortalitat baix, 16,3 ‰). Les previsions van ser encertades ja que la primera ampliació es va realitzar el 1959, 24 anys després de la seua construcció. Cada inhumació ocuparia una extensió superficial aproximada de 2 m² i el cost total de les obres ascendia a 44.166,37 PTA. En el pressupost per a 1935 es consignava aqueixa quantitat més 19.231 PTA "para extensión o mejora de servicios", la qual cosa suma un total de 63.487,37 PTA (Pavía Pavía, 1993).

El 14 de març de 1935 es subhastaren públicament les obres per a la construcció del cementeri, que s'adjudicaren el 4 d'abril al contractista Recaredo Rico Pina.

Amb motiu de la commemoració de la festa de la proclamació de la República –el 14 d'abril– l'Ajuntament va celebrar els actes d'inauguració del Dispensari d'Higiene i la col·locació de la primera pedra per a la construcció del cementeri municipal en aquest nou emplaçament.

En la sessió plenària celebrada el dia 25 del mateix mes es va tractar la necessitat i conveniència de dur a terme, com més prompte millor, la conducció d'aigües

Panteó familiar de Tomás Vicedo Navarro, edificat el 1936

amb destinació al cementeri, la millora de la qual era indispensable per al bon funcionament; aquest punt s'aprovà per unanimitat.

Els treballs d'explanació dels terrenys, tant en l'interior com en l'exterior del cementeri, es van iniciar pel mes d'agost. I, per fi, amb data 5 d'octubre de 1935 va arribar a l'Ajuntament un ofici del governador civil en què es diu que *"vistos los favorables informes, he acordado acceder a lo solicitado por Vd., autorizándole para la inauguración del nuevo cementerio y clausura del viejo"*.

El cementeri municipal fou construït sent alcalde Santiago García Bernabeu i capellà ecònom de la parròquia, Bartolomé Muñoz Golf.

Una vegada acabada tota la construcció i a fi de complir el que disposa l'article 8 de la Llei de secularització de cementeris de 30 de gener de 1932 i article segon del Reglament per a la seua aplicació de 8 d'abril de 1933, la corporació municipal republicana, en una sessió celebrada el 17 d'octubre de 1935, es va plantejar quina classe d'inscripció havia de col·locar-se en la portada de tal establiment, i va acordar per unanimitat la inscripció de *"Cementerio Municipal, Año 1935"*, el rètol de la qual havia de ser preferiblement de ferro i reunir les degudes condicions d'estètica.

El 24 d'octubre es presentaren, davant de la corporació, les ordenances i tarifes per a l'exhumació de cadàvers i altres serveis fúnebres municipals que s'iniciarien en l'exercici econòmic de 1936 i s'aprovaren per unanimitat. L'arquitecte encarregat de l'obra, Juan Vidal Ramos, va enviar a l'Ajuntament una certificació manuscrita amb data de 21 d'octubre en què comunicava que les obres estaven totalment concloses. Però alguna cosa hagué d'ocórrer ja que la recepció definitiva del recinte es va retardar, perquè no és fins al 16 de gener de 1936, després d'un termini de garantia de 60 dies hàbils, quan es fa l'entrega definitiva de l'obra per part del senyor Rico, el contractista que, en aquells moments, estava realitzant l'obra d'ampliació del dispensari (Pavia Pavia, 1993).

Ninxols laterals del cementeri en l'actualitat

Petrer, segle XXI (foto F. J. Jover)

Finalitza així un llarg camí que havia començat molts anys abans. Des de començament del segle XX hi ha referències relatives a la necessitat d'ampliar el cementeri vell a la vora de la rambla de Puça.

El primer soterrament que es va efectuar en el cementeri nou va ser el de Trinidad Ferrero Sanz, natural d'Ontinyent, que va morir el 28 de novembre de 1935 i fou soterrada a l'endemà.

A principi de 1936 ja arriben a l'Ajuntament les primeres sol·licituds per a construir panteons, segons es pot veure en les actes dels plens municipals.

Després de la Guerra Civil, el dia 16 de desembre de 1940, fou quan es beneí el cementeri municipal. La benedicció va anar a càrrec del coadjutor de la parròquia de Monòver Vicente Marhuenda, en el qual va delegar el capellà arxipreste de la parròquia. A l'acte, assistí el clero, les autoritats locals i el públic. Segons l'acta sobre la benedicció del cementeri municipal, *"éste estaba sin bendecir aún por no tener hecho hasta la fecha el departamento que marca la ley para los que mueren fuera de la comunión de la Iglesia"*. L'any 1972 l'Ajuntament volgué fer desaparèixer la divisió entre cementeri civil i religiós, però el Bisbat no ho autoritzà. Fou l'any 1980 quan es va dur a terme el trasllat de restes des del cementeri civil al cementeri municipal i s'enderrocà la paret que separava en dos parts el recinte, que esdevingué un únic cementeri.

El 1963 es va aprovar el projecte de construcció de l'ermita del cementeri municipal i les obres acabaren al setembre del 1964. Es va edificar en els terrenys de l'ampliació de 1959, el projecte el va realitzar l'arquitecte Enrique Romeu i el pressupost fou de 103.840,60 PTA (AMP, C-38-39).

El cementeri ha sigut ampliat en tres ocasions. La primera ampliació –la de la zona sud (AMP, C-26)– es va realitzar el 1959; el 1972, es va ampliar la zona est (AMP, Caixa 30) i el 1996 es tornà a ampliar per la banda est (AMP, Caixa 809).

En l'actualitat, el cementeri està pràcticament saturat i ocupa una superfície de 25.192 m², inclosa la zona d'accés. Es fa necessari adoptar noves mesures d'ampliació o de creació d'un nou recinte funerari.

- (A)rxiu (M)unicipal (P)etrer (AMP): *Libro de Giradora 1655*.
- AMP: Expedient "Diligencias practicadas sobre la construcción del sementerio o campo santo en virtud de ordenes superiores. Año 1816".
- AMP: "Reglamento cementerio general Nuestra Señora del Remedio 1928", L-59 (2).
- AMP: "Expediente instruido para la construcción de nuevo cementerio en la partida Guirney tierras propiedad de D. Gabriel Rico Pérez y Dª Dolores Payá Bernabeu. Año 1934", L-59 (1).
- AMP: "Proyecto de cementerio municipal para Petrer". Año 1935", L-59 (1).
- AMP: "Expediente aprobación proyecto ermita en el cementerio municipal. Año 1963", C-38-39.
- AMP: "Expediente autorizando la demolición del cementerio. Año 1969", Caixa 1.
- AMP: *Libros de Actas del Ayuntamiento Pleno*.
- (A)rxiu (P)arroquial (AP): *Diario de los datos interesantes de la parroquial iglesia de San Bartolomé Apóstol de la villa de Petrer*.
- (A)rxiu (P)rotocols (N)otariales (M)onòver (APNM): *Notario de Petrer Joseph Gil, 1681*.
- (A)rxiu (R)egistre (P)ropietat (ARP).
- POLÈMICA 1931-1932 (Setmanari Independent Republicà).

BIBLIOGRAFIA

- AL-IDRISI: *Los caminos de Al-Andalus en el siglo XII*. (Trad. de J. Abid Mizal). Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid, 1989.
- AZORÍN: Antonio Azorín. Barcelona, Labor, 1970.
- *El enfermo*. Madrid, Biblioteca Nueva, 1943.
- AZUAR RUIZ, R: "Castillo fortaleza de Petrer". *Catálogo de Monumentos y conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol. II. (1983). Generalitat Valenciana, 31-37.
- "Campesinos fortificados frente a conquistadores feudales en los valles del Vinalopó". *II Jornades d'Arqueologia Medieval: de la medina a la vila*, (2004), Excma. Diputació Provincial de Alicante, Centre d'Estudis del Vinalopó, 263-291.
- BENITO IBORRA, M: "La fauna del conjunto arquitectónico tardorromano de la calle Mayor de Petrer". *Festa 95*, (1995), Ajuntament de Petrer, 21-23.
- BERNABÉ MAESTRE, J. M.: "Petrer, geografía de un pueblo de hace 250 años". *Revista Festa 85*, (1985). Petrer.
- CAMPILLO, D. y SUBIRÁ, E.: *Antropología física para arqueólogos*. Barcelona. Ed. Ariel. Prehistoria, 2004.
- CASAL, M. T.: *Los cementerios musulmanes de Qurtuba*. Arqueologia Cordobesa, 9, Universidad de Córdoba, 2003.

- DE LEÓN AZCARATE, J. L.: "La muerte en el Islam". *La muerte y su imaginario en la historia de las religiones*, XI (2000), Bilbao, 385-448.
- ESPINALT Y GARCÍA, B.: *Atlante Español*, Madrid, Imprenta de Hilario Santos Alonso, 1784.
- HERRERO OCHOA, B.: *Historia de Sax*. 2005.
- JIMÉNEZ DE CISNEROS, D.: "Excursión a Catí (Alicante)". *Real Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, XI, (1911). Madrid, 285-295.
- "Indicación de algunos yacimientos prehistóricos y noticias acerca de otros". *Real Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, XXV (1925). Madrid, 71-81.
- JOVER MAESTRE, F. J.: *Una nueva lectura del "Bronce Valenciano"*. Universidad de Alicante, 1999.
- JOVER MAESTRE, F. J. y LÓPEZ PADILLA, J. A.: "2100-1200 BC: Aportaciones al proceso histórico en la cuenca del río Vinalopó". *La Edad del Bronce en tierras valencianas y sus zonas limítrofes* (Villena, 2002). Villena, 2004, 285-302.
- JOVER MAESTRE, F. J. y SEGURA HERRERO, G.: *El poblamiento antiguo en Petrer*. Petrer, Alicante, Ajuntament de Petrer, Caixa de Crèdit de Petrer i Universitat d'Alacant, 1995.
- HALPERIN DONGUI, T.: *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*. Institut Alfons el Magnànim, 1980.
- LÓPEZ SEGUI, E. y QUILES MUÑOZ, J.: *Intervención arqueológica en la calle General Prim, 1 de Petrer. Memoria de actuación arqueológica, 2004*, inédit.
- MÁÑEZ INIESTA, F.: "Monaguillos". *Festa 94* (1994), Ajuntament de Petrer, 77-85.
- MONTESINOS, J.: *Apuntes sobre la fundación de la ilustre villa de Petrel...* Caja de Crédito de Petrel, 1993.
- NAVARRO DÍAZ, P.: *Historia de la prensa en Petrer*, en premsa.
- *Històries de carn i paper*, en premsa.
- NAVARRO POVEDA, C.: "La población morisca de Petrer y su expulsión en 1609". *Festa 84*, (1984), Ajuntament de Petrer, s/p.
- "Localización de un cementerio bajomedieval en Petrer". *Festa 85*, (1985), Ajuntament de Petrer, s/p.
- *Petrer islámico*. Alicante, I.E. Juan Gil-Albert, 1988.
- "Excavaciones arqueológicas en un necrópolis bajo medieval de Petrer". *Festa 89*, (1989), Ajuntament de Petrer, s/p.
- "El castillo de Petrer". *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988. Intervencions rurals*. (1990). Generalitat Valenciana, 85-87.
- "Castillo de Petrer". *Castillos y torres en el Vinalopó*. Centre d'Estudis del Vinalopó (2001), 125-132.
- "Aportaciones arqueológicas al estudio de la Villa medieval de Novelda". // *Jornades d'Arqueologia Medieval: De la medina a la vila* (Petrer-Novelda, 2003), 167-194.
- NAVARRO POVEDA, C. i ESPINOSA, A.: "Hallazgo de un enterramiento musulmán en Pusa". *Festa 86*, (1986), Ajuntament de Petrer, s/p.

- NAVARRO POVEDA, C., ORTEGA PÉREZ, J. R. i DOMÉNECH BELDA, C.: "Notas en torno al urbanismo islámico de Petrer: Fortificación y espacio urbano". *Festa 97* (1997), Ajuntament de Petrer, 13-18.
- PAVÍA PAVÍA, S.: *Petrer: Los años decisivos 1923-1939*. Alicante, Diputación Provincial, 1993.
- PONCE HERRERO, G., DÁVILA LINARES, J. M. y NAVALÓN GARCÍA, M. R.: *Análisis urbano de Petrer. Estructura urbana y ciudad percibida*. Universidad de Alicante, Ajuntament de Petrer, 2005.
- POVEDA NAVARRO, A. M.: *El poblado ibero-romano de El Monastil*. Ayuntamiento de Elda, 1988.
- "La romanización de las tierras de Petrer". *Festa 91*, (1991), Ajuntament de Petrer, s/p.
- RICO NAVARRO, M. C. "El cementeri vell". *Festa 94*, (1994), Ajuntament de Petrer, 91-97.
- "El cementerio de 1935. Sesenta años de historia". *Festa 95*, (1995), Ajuntament de Petrer, 63-75.
 - "Retazos del ayer". *Festa 98*, (1998), Ajuntament de Petrer, 97-128.
 - "La muerte y la ciudad: los cementerios en Petrer (siglos XIX y XX)". 3 Seminari d'Estudis sobre la Ciència, Benissa 1997, Higiene i salubritat en els municipis valencians (1813-1939). Benissa, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina, 1997, 185-197.
 - *Apuntes para la historia de Petrer: vida y obra del presbítero Conrado Poveda*. Petrer, Alicante, Ajuntament de Petrer, Caixa de Crèdit de Petrer i Universitat d'Alacant, 2000.
 - "Hijos predilectos y adoptivos, Petrer: sus hombres, sus nombres", *Festa 2002*, Ajuntament de Petrer, 80-93.
 - *Las calles de Petrer*, Ajuntament de Petrer, Universidad de Alicante, 2002.
- ROCA DE TOGORES MUÑOZ, C. i ALFONSEA SÁEZ, E.: "Excavaciones arqueológicas en la Calle La Fuente". *Festa 99*, (1999), Ajuntament de Petrer, 11-15.
- SEGURA HERRERO, G. i JOVER MAESTRE, F. J.: *El poblamiento prehistórico en el Valle de Elda (Alicante)*. Centre d'Estudis del Vinalopó, 1997.
- SEGURA HERRERO, G. y TORREGROSA GIMÉNEZ, P.: *Intervención arqueológica en la plaza de Dalt, 11 de Petrer. Memoria de actuación arqueológica, 2004*. Inèdit.
- SOLER GARCÍA, M. D.: "Restos arqueológicos en el nº 7 de la plaza de Dalt de Petrer". *Moros y Cristianos*, 66 (2005), Unión de Festejos San Bonifacio, Mártir de Petrer, 215-217.
- TORREGROSA GIMÉNEZ, P. i LÓPEZ SEGUÍ, E.: *La cova de Sant Martí (Agost)*. Memorias de Arqueología del Museo Provincial de Alicante, 2003.
- TORREGROSA PÉREZ, E.: "La muerte, el morir, los funerales y las sepulturas". *Las raíces de los popular. Etnohistoria de Alicante en el siglo XIX*. Canelobre, 49 (2004-2005). Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert", 199-217.
- TORRES BALBAS, L.: "Cementerios hispanomusulmanes". *Al-Andalus*, XXII, (1957), 131-191. Madrid.
- WALKER, M. J.: "El yacimiento prehistórico de Cati-Foradà (Petrer-Alicante)". *Instituto de Estudios Alicantinos*, 32, (1981), Alicante, 87-89.

ÍNDEX

Introducció	7
Vida i mort a l'ombria de la serra del Sit: les primeres comunitats camperoles	9
La vil·la Petrària: una important explotació agrícola d'època romana	15
Bitrir: l'origen de Petrer	18
Les necròpolis andalusines i el ritual funerari	23
Les maqabir de Bitrir a través de l'arqueologia	24
La necròpolis de la Foia	24
La necròpolis del Derrocat	25
La necròpolis de Puça	30
La vila de Petrer: de la conquesta cristiana a l'expulsió dels moriscos	32
La necròpolis mudèjar de Petrer	33
Les intervencions arqueològiques al Fossar	34
Passeig de l'Esplanada núm. 31	34
Passeig de l'Esplanada núm. 17-19	36
La mort i la ciutat: Petrer en els segles XVIII, XIX i XX	41
Mort i dol a Petrer	42
Els camps sants en els segles XVIII, XIX i XX	45
El cementeri de 1816	46
El cementeri de 1935	51
Fonts	60
Bibliografia	60

Aquest llibre
s'acabà d'imprimir
als tallers de Gràfiques Arenal, s.l. de Petrer
la vespra de Tots Sants
de l'any 2005

AJUNTAMENT DE PETRER
REGIDORIA DE CULTURA I PATRIMONI

